

Investigating the influence of the teachings of the Safavid Tariqa on Hosseini's Ta'zieh rites in Ardabil Emphasizing the need to preserve the historical order of Ta'zieh

Fatemeh Golabi*

Zahra Delavarghavam**

Abstract

The main purpose of the research is to investigate the influence of the teachings of the Safavid method (thoughts of Sheikh Safidin Abu Ishaq Ardabili) in Hosseini's restoration of the legacy of the Safavid era. In this research, by examining the two main manifestations of Ardebil Ta'ziyya ritual, "Tashtghozari" and "shamgardani" and the manner of concluding the ceremony, the two categories of "method" and "Sharia" which are the main idea of Sheikh Safi al-Din Ardabili. Be that as it may, it is clearly highlighted in the memorial ceremony of the Safavid era. In the study of how the teachings of the Safavid method appeared in Ta'ziyya, using the theories of "Geertz" and "Merton", the issue of preserving the historical order of Ta'ziyya is discussed in order to prevent the emergence of "ritualism". The research method is documentary and library. The results of the research show that in addition to the role of religious elites in preserving and publishing the main content of Ashura Hosseini's discourse, maintaining the historical order of Ta'zieh itself can lead to the preservation of the main religious teachings and the reproduction of the central sign of that discourse, and any creative non-historical change in the appearance of rituals can It brought irreparable cognitive consequences in religious matters.

* Professor of Sociology, Department of Social Science, Faculty of Law & Social Science, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author), f.golabi@tabrizu.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Sociology, Department of Social Science, Faculty of Law & Social Science, University of Tabriz, Tabriz, Iran, zdelavarghavam@gmail.com

Date received: 05/09/2023, Date of acceptance: 07/05/2024



Keywords: Ta'zieh, Safavid method, ritualism, The historical order of Ta'zieh in Ardabil.

Introduction

Every religious event in the society has reflections that crystallize in different dimensions. Rituals, as the external manifestation of religious events, sometimes change over time and sometimes become colorful. Dealing with mourning rituals, which is an important and even main aspect of a religious event; It can provide information on the interaction of the main actors and its influence on social and political currents. A set of ancient and traditional rituals, which often have historical, cultural and religious roots, have emerged according to the requirements of the time and the basic spiritual needs of human beings, and they carry important epistemological and cognitive meanings that the durability and survival of those rituals in the history of human life for decades. The long ones confirm that they are functional.

In addition to primary rituals, there are secondary rituals which were not part of the main rituals of religion at first, but they were formed according to certain socio-historical conditions, they have expanded in the historical life of believers and sometimes they have more priority and importance in the system of rituals. They have found religion. This finding of priority is due to the role and function they have for religious people; Therefore, understanding the position of secondary rituals, its position in the ritual system of religion and why this position and its consequences

are of particular importance. Muharram mourning ceremony is the most important example of these rituals. Within this system, there is a certain hierarchy between different rituals, which is affected by two factors: first, the situation and relationship between the primary rituals and secondary rituals, and second, the social, cultural, livelihood and political conditions of believers. Based on this, understanding this hierarchy and the place of a ritual in this system and the religious discourse about it is very important in understanding and understanding the religion and religiosity of believers in their specific historical and social context.

Nowadays, due to various political and social factors, the forms of ancient and historical rituals undergo changes that can prevent those rituals from reproducing the original teachings. A case study of Ta'zieh rituals of the Safavid heritage shows that these rituals have preserved the concept of "combination of the two categories of Safavid method and sharia" and in it, only the external aspects of the rituals have not been emphasized and strengthened. Because stopping in the tangible matter will take the

opportunity to pay attention to human values and basic knowledge; In other words, the simultaneous presence of the concept of "face" along with the concept of "meaning" in Hosseini's Ta'zieh rites is obvious as a legacy of the Safavid era.

In fact, the purpose of this research is to show the importance of the point that "maintaining the meaning in rituals" is what it means in the concept of moral development and personal virtues (including asceticism, piety, sincerity, etc.) which is synonymous with the concept of "method". Shaykh Safi-al-Din, whether in its social meaning (including honor, feeding and benevolence, arresting people, confronting oppression and having dignity in front of the powerful and rulers, etc.) Al-Din Ardabili is in this research.

The main purpose of the research is to investigate the influence of the teachings of the Safavid method (thoughts of Sheikh Safidin Abu Ishaq Ardabili) in Hosseini's restoration of the legacy of the Safavid era. In this research, by examining the two main manifestations of Ardebil Ta'zieh ritual, "Tashtghozari" and "shamgardani" and the manner of concluding the ceremony, the two categories of "method" and "Sharia" which are the main idea of Sheikh Safi al-Din Ardabili. In the study of how the teachings of the Safavid method appeared in Ta'zieh, using the theories of "Geertz" and "Merton", the issue of preserving the historical order of Ta'zieh is discussed in order to prevent the emergence of "ritualism".

Materials and Method

The upcoming research is a qualitative method. The method of collecting information in a documentary-library form is to study theoretical foundations and provide a sociological analysis of how the epistemological foundations and teachings of Sheikh Safiuddin Ardabili have an effect on Hosseini's Ta'zieh rites in Ardabil city. The method of data interpretation in this study is based on the analysis of historical documents and also the case content analysis (in accordance with the research topic) of the sample of the conducted interviews.

Discussion & Result

The results of the research show that in addition to the role of religious elites in preserving and publishing the main content of Ashura Hosseini's discourse, maintaining the historical order of Ta'zieh itself can lead to the preservation of the main religious teachings and the reproduction of the central sign of that discourse, and any creative

non-historical change in the appearance of rituals can It brought irreparable cognitive consequences in religious matters.

Conclusion

Accompanying the two categories of "method" and "Sharia" in the meaning of the school of Sheikh Safi-al-Din Ardabili (which was discussed), is presenting a face of religion which is dedicated to the people and a customary matter, the people. It is autocratic and far from self-centered and centrist power-seeking. In the philosophy of tashtashvi, Sayyid al-Shaheda (pbuh) giving water to the opposing army as an enemy is exactly the peak of the pivotal point of Karbala dialogue; When the custom of politeness and tolerance is established, even in front of the "enemy". Such rituals with such meanings and associations promote social tolerance, and "potting" is a symbolic aspect of this meaning, and in fact, it is a concept that challenges the centralism and ideological narrative of religion, the same meaning that "Bakhtin" saw the concept of "carnivalization" in the essence of some mirror performances.

In the carnival situation, we witness a kind of equality and freedom. During rituals such as "Fatihah reading" at the foot of the pots and asking for help for those present, the "other" is honored or when in the text of the prayer, those who continue the path of oppression until the Day of Judgment are declared innocent. In fact, a reading of the religion is shown, whose Sharia is tolerant and free from the enemy with a dialogical approach; "Do not seek harm and do whatever you want/there is no sin in our Sharia except this" (Hafiz Shirazi) and this shows that influential mystics such as Maulana Sheikh Safi al-Din Ardabili and Hafez, peace be upon him, etc., are mystics. They have been Shariat-oriented

Bibliography

- Alavi, M. (2015), *Mystical Thoughts and Life of Imam al-Saqlain Sheikh Safiuddin Ardabili*, London: London Academy of Iranian Studies (LAIS).
- Ardabili, I. (1994). *Safwa al-Safa* (in the translation of the Sprites, Speeches and honors of Sheikh Safidin Ishaq Ardabili), Edited by Gholamreza Tabatabai Majd, Musahah publication [in Persian]
- Attariani, M. Najafzadeh, M. (2019). Conceptual Analysis of Bakhtin's Carnivalism and the Examination of Resistance Possibility in Parole. *Political and International Approach*, 10, 1(1), 135-156. [in Persian]
- Bakhtin, M. M. (1984) *Rabelais and His World*, trans. H. Iswolsky, Bloomington: Indiana University Press.

- Delavarghavam, Z. (2017). Sociological Study of Religious Mourning Rituals with a Qualitative Approach (Study of Mourning Categories and Ceremonies of Muharram and Safar in Ardabil). Master's Thesis in Sociology, University of Tabriz. [in Persian]
- Fenn, K. R. (2009). Key Thinkers in the Sociology of Religion, London.
- Geertz, C. (1993). Religion as a cultural system. In: The interpretation of cultures: selected essays, Geertz, Clifford, Fontana Press.
- Hamilton, M. (2014). Sociology of Religion, translated by Mohsen Solasi, Tehran: Sales publication
- Jamei, B. (2010). Celebrations and Mournings, Ardabil: Aritan Publishing. [in Persian]
- Jamei, B., Heydari, R. (2013). Organizing A Mourning Institution Is a Necessity (A Meeting with the Head of the Six Neighborhoods and the Head of the Hosseini committee of Ardabil). The fifth Special Issue of Muharram in Ardabil (Muharram Name). Avai Ardabil, 100, 16, 34 -31. [in Persian]
- Merton. R. K. (1938). Social Structure and Anomie. American Sociological Review, 3(5), 672-682.
- Mostofi, H. (2009). Selected History, translation by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Neshathi Shirazi, M. A. (2010). Notes about Sheikh Safiuddin Ardabili, translated by Davoud Bohloli, Adian Publishing. [in Persian]
- Rahmani, J. (2014). Changes in Muharram Mourning Rituals, Tehran: Teesa Publication. [in Persian]
- Rajabi, A. (2016), Description of Safa (Life and Mystical Teachings of Sheikh Safiuddin Ardabili, Tehran: Surah Mehr Publication. [in Persian]
- Taylor, B. (1995), Bakhtin. Carnival and Comic Theory, Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy.
- Thompson, E. P. (1974). Patrician Society, Plebeian Culture. Journal of Social History, 7: 382-405.
- Watson-Jones, R. E., Legare, C. E. (2016). The Social Functions of Group Rituals. Association for Psychological Science, 25(1), 42-46.



پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر مناسک تعزیه حسینی در اردبیل با تاکید بر لزوم حفظ نظم تاریخی تعزیه

فاطمه گلابی*

زهرا دلاورقوام**

چکیده

هدف اصلی تحقیق بررسی نحوه تاثیر تعالیم طریقت صفویه (اندیشه‌های شیخ صفی الدین ابواسحق اردبیلی) در تعزیه‌های حسینی میراث دوران صفویه می باشد. در این تحقیق با بررسی دو نمود اصلی آئین تعزیه اردبیل، «طشت‌گذاری» و «شمع‌گردانی» و نحوه اختتام آن مراسم، مفهوم و معنای همراهی دو مقوله «طریقت» و «شریعت» را که بن‌مایه اصلی اندیشه شیخ صفی الدین اردبیلی در رسیدن به «حقیقت» می‌باشد در مراسم تعزیه یادگار دوران صفویه به وضوح مورد مذاقه قرار می‌گیرد. در بررسی نحوه ظهور تعالیم طریقت صفویه در تعزیه، با بهره‌گیری از نظریات «گیرتز» و «مرتون» به موضوع حفظ نظم تاریخی تعزیه در جلوگیری از ظهور «مناسک‌گرایی» پرداخته می‌شود. روش پژوهش اسنادی و کتابخانه‌ای می باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد علاوه بر نقش نخبگان دینی در حفظ و نشر محتوای اصلی گفتمان عاشورای حسینی، حفظ نظم تاریخی تعزیه خود می‌تواند منجر به حفظ معارف اصلی دینی و بازتولید دال مرکزی آن گفتمان گردد و هرگونه تغییر مبدعانه غیرتاریخی در ظاهر مناسک می‌تواند تبعات جبران ناپذیر شناختی در امر دینی به‌بار آورد.

کلیدواژه‌ها: تعزیه، طریقت صفویه، مناسک‌گرایی، نظم تاریخی تعزیه در اردبیل.

* استادتمام جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
(نویسنده مسئول)، f.golabi@tabrizu.ac.ir

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی توسعه، گروه علوم اجتماعی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی،
دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، zdelavarghavam@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸



۱. مقدمه

هر رویداد مذهبی در جامعه بازتاب‌هایی دارد که در ابعاد مختلف متبلور می‌شود. مناسک به عنوان نمود ظاهری رویدادهای مذهبی در گذر زمان گاه دچار تغییر شده و گاهی هم پر رنگ می‌شود. شهر اردبیل، به واسطه حضور عناصر تاریخی، سیاسی و اجتماعی، به عنوان شهری مذهبی بوده، در ایام محرم و صفر در قالب رویدادهای مذهبی هر سال شاهد برگزاری منحصر به فرد مراسم عزاداری می‌باشد.

پرداختن به مناسک عزاداری، که به عنوان بعد مهم و حتی اصلی یک رویداد مذهبی است؛ می‌تواند از نحوه تعاملات کنشگران اصلی و تاثیر پذیری آن از جریان‌های اجتماعی و سیاسی اطلاعاتی به دست دهد. مجموعه مناسک قدیم و سنتی متعدد که اغلب ریشه تاریخی، فرهنگی و دینی دارند مطابق مقتضیات زمان و نیازهای اساسی معنوی انسان ظهور یافته‌اند و حامل معانی مهم معرفتی و شناختی می‌باشند که دوام و بقای آن مناسک در تاریخ زندگی انسان برای دهه‌های طولانی، موید همین کارکردی بودن آن‌هاست. امروزه به واسطه عوامل متعدد سیاسی و اجتماعی اشکال مناسکی قدیم و تاریخی دستخوش تغییراتی می‌گردد که می‌تواند آن مناسک را از بازتولید معارف اصلی بازدارد. بررسی موردی مناسک تعزیه میراث صفویه نشان می‌دهد این مناسک، مفهوم «همراهی دو مقوله طریقت و شریعت صفوی» را در خود حفظ کرده‌اند و در آن، صرفاً ابعاد ظاهری مناسک تاکید و تقویت نشده است. چرا که توقف در امر محسوس، فرصت توجه به ارزش‌های انسانی و معارف اصلی را خواهد گرفت؛ به عبارت دیگر حضور همزمان مفهوم «صورت» در کنار مفهوم «معنا»، در مناسک تعزیه حسینی به عنوان میراث دوران صفویه امری بارز است. در واقع منظور از این تحقیق نمایاندن اهمیت این نکته است که «اساس، حفظ معنا در مناسک است» چه معنا در مفهوم تکامل اخلاقی و فضیلت‌های فردی (از جمله زهد، تقوی، اخلاص و...) که مترادف مفهوم «طریقت» شیخ صفی‌الدین است، چه در معنای اجتماعی آن (از جمله اکرام، اطعام و احسان، دستگیری از مردم، مقابله با ظلم و داشتن وقار در مقابل قدرتمندان و حاکمان و...) که مترادف مفهوم «شریعت» مد نظر شیخ صفی‌الدین اردبیلی در این تحقیق می‌باشد. قابل ذکر است که مفهوم «شریعت» در این مطالعه غیر از «شریعت قشری آمرانه» می‌باشد و معنایی با عمق اجتماعی دارد. در این مطالعه به چگونگی همراهی طریقت و شریعت صفوی در مناسک تعزیه به جامانده از دوران صفوی و سپس به دلایل لزوم حفظ نظم تاریخی تعزیه پرداخته می‌شود. نظم تاریخی تعزیه، اشاره به شکل‌گیری مناسک تعزیه بر اثر عناصر معرفتی (ارکان تعالیم طریقت صفوی) یا برخی رخدادهای

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۳۹

تاریخی (اختلاف دو فرقه صوفیانه) دارد که نحوه مواجهه با آن‌ها به دلیل دوام آن مناسک در طول زمان، باید با درنگ و تأمل صورت گیرد.

۲. پیشینه نظری تحقیق

با توجه به این که شهر اردبیل به لحاظ تمدنی و معرفتی نقش مهمی در حیات تاریخی و مذهبی ایران داشته است، آثار و منابع متعددی در معرفی این وجوه مهم تدوین گردیده است. در این میان مجموعه آثاری از جمله جلد دوم کتاب «اردبیل در گذرگاه تاریخ» تألیف بابا صفری، کتاب «سورها و سوگ‌ها» تألیف بیوک جامعی، «مجموعه ویژه‌نامه‌های نشریه آوای اردبیل به نام محرم‌نامه» و... که تاریخ تعزیه اردبیل را نگاشته‌اند ضمن بیان نحوه ادای مناسک، به قدمت تاریخی این مناسک از جمله «طشت‌گذاری» که منتسب به دوره صفوی است اشاراتی نموده‌اند منتها چگونگی بروز و ظهور و تاثیر مبانی معرفتی «طریقت اردبیلیه» (تعالیم شیخ صفی الدین اردبیلی) در مناسک تعزیه حسینی در اردبیل نقطه مغفول بوده است. لذا تحقیق پیش رو سعی بر آن دارد که تجلیات معرفتی طریقت اردبیلیه را در مناسک به جا مانده از آن دوره بیان نماید.

۱.۲ اهمیت مناسک ثانویه

واقعۀ کربلا، با توجه به نقشی که در زندگی دینی و فرهنگی مردم شیعه داشته، در شکل‌های گوناگونی تبلور یافته است. مردم نیز آن را در فرایندها و صورت‌بندی‌های متنوعی بازسازی کرده‌اند. وجه نمادین مذهبی ایرانی یعنی تعزیه، یکی از این صورت‌بندی‌ها است. اشکال مناسکی در تعزیه، بیانگر گوناگونی تجلی‌های گفتمان کربلا در فرهنگ و جامعه شیعی هستند. از طریق این صورت‌بندی گفتمانی، می‌توان حالت‌های روحی، سبک زندگی و هویت گروهی و اجتماعی دینداران را دریافت و بازنمایی‌شان را در کیهان‌شناسی، نظام باورهای آن گفتمان دینی و در نهایت، تاثیر آن بر منش اخلاقی و ساختار فکری-انگیزشی آن‌ها به دست آورد. این دین زیسته شده و دین فرهنگی، می‌تواند گاه در راستای اصول اولیه دین باشد و گاه تغییراتی نسبت به آن پیدا کرده باشد.

عزاداری، مناسکی ثانویه است که در دوره‌های گوناگون و فرهنگ‌های متنوع، شکل‌های گوناگونی به خود گرفته است. امروزه این شکل جدید، هم نشان‌دهنده ماهیت متغیر عزاداری است و هم، با وضع عکس‌العملی به شرایط کنونی، بیانگر غفلت نهادهای متولی دین از نیازها و شرایط کنونی دین‌داران است. مناسک بر مبنای باورها شکل می‌

گیرند و ایمان مومنان به باورها نیز از خلال مناسک تولید و تقویت می‌شود (رحمانی، ۱۳۹۳: ۱۸-۱۴).

در کنار مناسک اولیه، مناسک ثانویه‌ای هستند که در ابتدا جز مناسک اصلی مذهب نبوده‌اند، اما بنابر اوضاع اجتماعی-تاریخی خاصی شکل گرفته‌اند، در زندگی تاریخی مومنان گسترش یافته‌اند و گاهی اولویت و اهمیت بیشتری در نظام مناسک مذهبی پیدا کرده‌اند. این اولویت یافتن ناشی از نقش و عملکردی است که برای دین‌داران دارند؛ از این رو فهم جایگاه مناسک ثانویه موقعیت آن در نظام مناسکی مذهب و چرایی این موقعیت و پیامدهای آن اهمیتی خاص دارد. مراسم عزاداری محرم مهم‌ترین نمونه این مناسک است. در درون این نظام، سلسله مراتب خاصی میان مناسک مختلف برقرار است که متأثر از دو عامل است: نخست اوضاع و رابطه میان مناسک اولیه و مناسک ثانویه و دوم شرایط اجتماعی، فرهنگی، معیشتی و سیاسی مومنان. بر این اساس فهم این سلسله مراتب و جایگاه یک مناسک در این نظام و گفتمان دینی درباره آن اهمیت زیادی در فهم و شناخت دین و دین‌داری مومنان در بستر تاریخی و اجتماعی خاص آن‌ها دارد. (رحمانی، ۱۳۹۳: ۱۳).

۲.۲ اهمیت مناسک از دیدگاه «گیرتز»، «مرتون» و «باختین»

گیرتز در مورد مفهوم فرهنگ می‌گوید: فرهنگ نشان‌دهنده یک الگوی انتقال یافته تاریخی از معانی است که در نمادها تجسم یافته‌اند، سیستمی از مفاهیم موروثی که در اشکال نمادین بیان می‌شود که از طریق آن انسان‌ها ارتباط برقرار می‌کنند، (آن را) تداوم می‌بخشند، و دانش و نگرش خود را نسبت به زندگی توسعه می‌دهند. (Geertz, 1993: 89).

درجه بالای عدم وضوح برخی از رویدادهای تجربی، بی‌معنایی و گنگ بودن دردهای شدید یا غیرقابل جبران، و فقدان پاسخ برای برخی بی‌عدالتی‌ها و گناه‌های آشکار، همگی این ظن ناراحت‌کننده را ایجاد می‌کنند که شاید جهان، و از این رو زندگی انسان در جهان، اصلاً نظم‌اصیلی ندارد؛ بدون نظم تجربی، بدون شکل عاطفی و بدون انسجام اخلاقی...؛ و پاسخ دینی به این شبهه در هر مورد یکسان است: فرمول بندگی، به وسیله نمادها، تصویری از چنین نظم‌اصیلی از جهان را توضیح داده و حتی ابهامات، معماها و پارادوکس‌های درک شده در تجربه انسانی را جشن می‌گیرد (Geertz, 1993: 108).

اگر نمادهای مقدس در یک زمان، گرایشاتی را در انسان ایجاد نمی‌کردند و ایده‌های کلی نظم را هر چند به صورت غیر مستقیم، غیرقابل بیان یا غیرسیستماتیک صورت‌بندی نمی‌کردند، آن‌گاه تفاوت تجربی فعالیت دینی یا تجربه دینی وجود نداشت (Geertz, 1993: 98).

کفایت منابع نمادین ما برای اداره زندگی عاطفی ما نیست، بلکه کفایت آن منابع برای ارائه مجموعه‌ای قابل اجرا از معیارهای اخلاقی، راهنماهای هنجاری برای حاکمیت بر عملکرد ما است (Geertz, 1993: 106).

امر قدسی بسیار قابل توجه و مهم است، اگرچه لحظه‌ای کوتاه و گذراست که در آن، امر مقدس ظهور می‌کند. گذر زمان به گونه‌ای تشدید می‌شود که جابه‌جایی از آنچه پیش از آن گذشته به آنچه پس از آن می‌آید، نشان‌دهنده یک نقطه عطف، یک دگرگونی یا تحول ناگهانی است که با آن مواجه و غلبه شده است. یک شخص دیگر همان نیست، حالا به یک وضعیت جدید وارد شده است... آنچه قبلاً حال معنا می‌شد، به گذشته تبدیل شده است. به نظر می‌رسد لحظه‌ای گذرا لحظه‌ای بوده است که در آن گذشته، خود تغییر کرده است و اکنون آنچه را که قبلاً حذف کرده است در بر می‌گیرد. در آیینی که به اندازه کافی اجرا یا نماد شده باشد، از تهدید مخالفت یا مرگ، بی‌نظمی یا حتی هرج و مرج جلوگیری می‌شود و نظم جدید، زندگی جدید، دوره جدیدی از سرزندگی یا حیات معرفی می‌شود. بحران یا موقعیتی که به وجود آمده بود و گذشت، اکنون پایان یافته است و آینده جدیدی نمایان می‌شود. بنابراین امر مقدس یک پدیده نوظهور است و هنگامی که ظهور می‌کند، اتفاقی رخ می‌دهد؛ یک تغییر اساسی در نگرش، ادراک، جهت‌گیری، یا خودشناسی، و یک جایگزین برای راه‌های بودن در این جهان برای فرد یا افراد به وجود می‌آید. امر قدسی نحوه نگرش مردم به خود، تجربه از زمان و عملکردشان در نظم اجتماعی را تغییر می‌دهد (Fenn, 2009, 183).

به همین دلیل است که مناسک یک کارکرد اساسی را ایفا می‌کند: تبدیل احساس فرد نسبت به امر قدسی به طوری که او قادر و ملزم به تجربه هم «زمان» و هم «خود» به شیوه‌هایی است که اجرای قابل پیش‌بینی و مسئولانه نقش‌های اجتماعی متعهدانه را تقویت می‌کند. مناسک این کار را با تقلید و بازنمایی لحظه یا رویداد مهمی که در ابتدا باعث ظهور امر مقدس شده است انجام می‌دهد (Fenn, 2009, 184).

اگر مناسک نگرش و احساس مردم را نسبت به خود تغییر می‌دهد، به این دلیل است که در بازنمایی ظهور امر مقدس در موقعیت‌های مهمی که شیوه تجربه مردم از خود را در ارتباط با جهان اطرافشان دگرگون می‌کند، موفقیت نسبتاً خوبی دارد... مناسک هرچند هم متعالی تصور

شود، فرآیندی را آغاز می‌کند که طی آن امر قدسی در قالب یک جهان‌بینی فراگیرتر، انتزاعی‌تر و کلی‌تر، و برای مردم مورد نظر، معتبرتر است (Fenn, 2009, 184).

البته آنچه فراتر می‌رود، خود امر مقدس و ریشه عمیق آن است که نه تنها در زندگی روزمره، بلکه در نیازها و تجربیات شخصی افراد یا جامعه در زمان‌ها و مکان‌های خاص به کار می‌آید. اگر امر مقدس این پیشنهاد تعالی را از طریق مناسک بپذیرد، امر مقدس عنصری از بی واسطه بودن و خاص بودن، ارتباط مستقیم با تجربه شخصی و همچنین زندگی مردم در زمان و مکان خاص را از دست می‌دهد (یعنی امر مقدس به واسطه مناسک در زندگی تجلی می‌یابد). «مناسک» آن شرایطی را سلب می‌کند که در آن مردم به آنچه می‌خواهند دست یابند، به دنبال منافع خود باشند و خواسته‌های خود را برآورده سازند، زیرا آیین مقدس را در یک سنت قرار می‌دهد و آن را در زمینه‌ای انتزاعی‌تر و جهانی‌تر از شرایط یا خواسته‌های زندگی روزمره تفسیر می‌کند (Fenn, 2009, 184).

اما هیچ کس، حتی یک قدیس، در جهانی زندگی نمی‌کند که نمادهای مذهبی همیشه فرموله می‌شوند و اکثریت انسان‌ها فقط لحظاتی در آن زندگی می‌کنند... تمایلاتی که مناسک مذهبی القا می‌کنند، مهم‌ترین تأثیر خود را - از دیدگاه انسانی - در خارج از مرزهای خود مناسک دارند، زیرا آنها برای رنگ دادن و معنا دادن به تصور فرد از دنیای تثبیت شده به عنوان واقعیت آشکار بازتاب می‌یابند. لحن‌های عجیبی که درخواست‌ها، اعتراف‌ها، یا تمرین عرفانی را مشخص می‌کند، در مناطقی از زندگی این مردمان بسیار فراتر از جنبه مذهبی بلافاصله نفوذ می‌کند، و سبکی متمایز هم به معنای خلق و خوی مسلط و هم به معنای داشتن عملکردی خاص بر آنها اثر می‌کند. (Geertz, 1993, 119).

مناسک یا آیین‌ها چهار کارکرد اصلی را انجام می‌دهند که به مشکلات تطبیقی زندگی گروهی می‌پردازد: آنها نشانگرهای قابل اعتمادی از عضویت گروه ارائه می‌کنند، تعهد به گروه را نشان می‌دهند، همکاری با ائتلاف‌های اجتماعی را تسهیل می‌کنند و سبب انسجام بین گروه‌های اجتماعی می‌شوند. ظرفیت درگیر شدن در مناسک، رفتاری است که از نظر روانی، آماده و از نظر فرهنگی به ارث رسیده است که در جهت تسهیل پویایی گروه‌های اجتماعی است (Watson-Jones & Legare, 2016, 45).

۳.۲ کارناوال (Carnival)

تر «میخائیل باختین» (Mikhail Bakhtin) بر این فرض استوار است که متون رابله (Rabelais) مدیون «فرهنگ طنز کارناوال عامیانه» است (Bakhtin, 1984, 4 Quoted from Taylor, 1995, 19) و او از اصطلاح «کارناوالسک» نه تنها برای اشاره به کارناوال به معنای محدود آن استفاده می‌کند - فستیوال‌ها و روزهای اعیاد خاص که در طول سال جشن گرفته می‌شوند - بلکه همچنین به طیف وسیعی از شیوه‌های محبوب و جشن‌هایی که در قرون وسطی توسعه یافته‌اند، اشاره دارد (Bakhtin, 1984, 8-217 Quoted from Taylor, 1995, 19). در این مفهوم گسترده‌تر، این اصطلاح شامل اشکال زیر است:

الف. نمایش‌های آیینی: نمایش‌های کارناوال، نمایش‌های طنز از بازار.

ب. ترکیبات شفاهی کمیک: تقلیدهای شفاهی و نوشتاری، به زبان لاتین و بومی.

ج. ژانرهای مختلف بلینگس‌گیت (Billingsgate): نفرین، سوگند و نمایش محبوب

. (Bakhtin, 1984, 5 Quoted from Taylor, 1995, 19)

واضح است که ترکیب‌های کلامی کمیک و ژانرهای بلینگس‌گیت پتانسیل فراتر رفتن از مرزهای جشن کارناوال را داشتند. همانطور که دیدیم، باختین این اعمال را در فرهنگ دوگانه قرون وسطی قرار می‌دهد، آن‌گونه که حول یک قشر جدی، رسمی و یک قشر خنده‌دار و غیررسمی سازماندهی شده بود. گرچه اعمال کارناوالسکی از قشر رسمی دور شده بود (متعلق به قشر رسمی نبود)، با این حال فراتر از قلمرو رسمی مجوز داشتند. در اینجا آنها اهمیت خاصی پیدا کردند. نه تنها تصاویر کارناوالیک جایگزینی برای تصویرسازی رسمی ارائه کرد، بلکه کارناوال با تعلیق و/یا وارونه کردن سلسله مراتب اجتماعی، ساخت جایگزینی از روابط اجتماعی را ارائه کرد. در ادامه، به سه جنبه از شیوه‌های کارناوالسکی نگاه خواهیم کرد: تصاویر گروتسک، خنده، و بازار (Taylor, 1995, 19).

۴.۲ تصویرسازی گروتسک (Grotesque Imagery)

اعمال کارناوالسکی با تصاویری از بدن گروتسک، تصاویری از «اغراق، هذل گویی... [و] افراط» آغشته بود (Bakhtin, 1984, 303 Quoted from Taylor, 1995, 20). بر خلاف تصور کلاسیک از بدن به عنوان یک موجود کامل و فردی، تصور گروتسک از بدن یک موجود ناقص و بی‌شکل بود (Taylor, 1995, 20). در نتیجه، تصاویر گروتسک با روزنه‌های بدن، آن نقاطی که در آن بدن

یک فرد شروع به ادغام با دنیای اطراف خود می‌کند، مشغول است (Thompson, 1974, 392)
(Quoted from Taylor, 1995, 20)

از این نظر، تصاویر گروتسک را نمی‌توان چیزی جز جشن گرفتن آزادی‌های مجاز در دوره جشن‌ها دانست. با این حال، در سطحی دیگر، تصاویر گروتسک به ساخت جایگزینی از واقعیت که توسط کارناوال به عنوان یک کل ارائه شده بود، کمک کرد. اولاً، تصویرسازی مادی گروتسک جایگزینی برای تصویرسازی معنوی کلیسا ارائه کرد (Bakhtin, 1984, 401 Quoted from Taylor, 1995, 20-21). ثانیاً، پویایی بدنه گروتسک جایگزینی برای سکون نظم رسمی بود. این به این دلیل است که بدن در حال تبدیل شدن است. هرگز تمام نمی‌شود، هرگز کامل نمی‌شود. پیوسته ساخته می‌شود، خلق می‌شود و بدن دیگری می‌سازد و می‌آفریند (Bakhtin, 1984, 317 Quoted from Taylor, 1995, 21). کارکردهای فیزیکی که تصویرسازی گروتسک با آنها درگیر است، همگی فرآیندهای پویای تعامل بین بدن و جهان، بین امر کهنه و جدید هستند (Taylor, 1995, 21). در حالی که فرهنگ رسمی تلاش می‌کرد روابط اجتماعی را طبیعی و تغییرناپذیر به تصویر بکشد، تصاویر گروتسک به طور متضادی نشان دهنده میزان پیوند وجود انسان با فرآیندهای گذار است. در نهایت، تصاویر گروتسک به معنای جایگزینی برای ترس الهام گرفته از تصاویر رسمی بود. زندگی در قرون وسطی در سایه فاجعه بالقوه، قحطی، خشکسالی، بیماری‌ها سپری می‌شد. به گفته باختین، تصاویر رسمی با این تهدیدات کیهانی معامله می‌شوند تا حسی عالی از ترس را القا کنند (Bakhtin, 1984, 335 Quoted from Taylor, 1995, 21). تصاویر گروتسک با همسان سازی انسان‌ها با عناصر کیهانی بر این حس ترس غلبه کرد. برای مثال، به جای تسلیم شدن در برابر خطر فاجعه، تصاویر گروتسکی از خوردن و آشامیدن توانستند شیوه‌ای را نشان دهند که در آن شخص بر جهان پیروز می‌شود، آن را می‌بلعد بدون اینکه خودشان بلعیده شوند (Bakhtin, 1984, 281 Quoted from Taylor, 1995, 21). بنابراین، تصاویر گروتسک از چند جهت جایگزینی برای نمادگرایی و ایدئولوژی رسمی است (Taylor, 1995, 21).

۵.۲ خنده (laughter)

تصویرسازی گروتسک نیز ارتباط مهمی با خنده داشت، وجه دوم کارناوال که به آن می‌پردازم. باختین به خنده‌های کارناوال‌سکی چند ویژگی نسبت می‌دهد. اولاً، خنده به غلبه بر ترسی که در بالا ذکر شد کمک کرد. تصاویر کارناوال‌سک، فاجعه‌های احتمالی که جامعه را تهدید می‌کرد، به شخصیت هیولاهای کمیک تبدیل کرد. به این ترتیب، شرکت‌کنندگان می‌توانستند برتری و

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۴۵

نفوذناپذیری خود را در برابر تهدیدهای مختلف به شکل خنده ابراز کنند (Bakhtin,1984,91).
(Quoted from Taylor,1995, 22). ثانیاً، چنین اشکالی از خنده یک کیفیت جهانی داشت. آنها نشان
دهنده پیروزی فرد نبودند، بلکه نشان دهنده پیروزی "بدنه عمومی بزرگ مردم" بودند
(Bakhtin,1984,88 Quoted from Taylor,1995, 22). خنده پدیده‌ای با صدای بلند، جمعی و
اشتراکی بود: ذهنیت باختین نسبت به خنده امری پنهان نیست، بلکه خنده‌ای بی‌بند و بار است.
ثالثاً، خنده‌های کارناوالسکی مظهر آزادی است، که با مجوز روزهای جشن تسهیل
می‌شود (Taylor,1995,22). خنده، به این معنا، جشنی بود از سهل انگاری، که اهمیت آن،
همانطور که باختین اشاره می‌کند، لزوماً نسبت به سخت گیری‌هایی بود که بر هنجارهای
زندگی روزمره حاکم بود (Bakhtin,1984,89 Quoted from Taylor,1995, 22).

۶.۲ بازار (the marketplace)

سومین جنبه از کارناوال که به آن می‌پردازم مکان معمولی آن است: بازار. کارناوال در خیابان
برپا می‌شد و طنز و خنده آن در میدان بازار به اشتراک گذاشته می‌شد (Taylor,1995,23).
باختین بازار را به عنوان یک سایت غیر رسمی تحت کنترل مردم در نظر می‌گیرد
(Bakhtin,1984,154 Quoted from Taylor,1995, 23)، مکانی که مردم می‌توانند اجتماع خود را در
آن تجربه کنند:

از دحام کارناوال در بازار یا در خیابان‌ها صرفاً یک جمعیت نیست. این مردم در کل
اجتماعی است که به روش خود مردم سازماندهی شده است. این سازمان خارج و بر خلاف
تمام اشکال موجود سازمان اجباری اجتماعی-اقتصادی و سیاسی است که در زمان جشن به
حالت تعلیق درآمده است (Bakhtin,1984,255 Quoted from Taylor,1995, 23).

در چنین شرایطی، بازار محل ارتباط آزاد و صریح بود. در واقع، فریادهای دستفروشان
خیابانی، - ژانرهای گفتاری که معمولاً در گفتمان بازار به کار می‌روند، «نفرین‌ها، فحاشی‌ها و
ناشایستگی‌ها» را ترکیب می‌کنند (Bakhtin,1984,187 Quoted from Taylor,1995, 24). علاوه بر
این، بازار موقعیتی را فراهم کرد که در آن حس پویایی و تغییر که در قالب‌های تصویری
گروتسک تجسم یافته بود، در کل مردم قابل تجربه بود. باختین استدلال می‌کند که بدن مردم
در میدان کارناوال قبل از هر چیز از وحدت خود در زمان آگاه است، از تداوم بی‌وقفه خود در
زمان، از جاودانگی تاریخی نسبی خود آگاه است (Bakhtin,1984,255 Quoted from Taylor,1995, 24). بنابراین، ممکن است استدلال کنیم که در حالی که خنده و تصویرهای عجیب و غریب از

کارناوال پتانسیل ایجاد نقد سرکش از ایدئولوژی حاکم را داشت، تنها در خیابان بود که این پتانسیل می‌توانست محقق شود زیرا مردم در آن حس جمعی خود را به دست می‌آوردند (Taylor, 1995, 24).

کارناوال باختین سرشار از مشارکت‌های آزاد مردمی است که می‌خواهند با فرهنگ عبوس رسمی به مبارزه پردازند در جشن‌ها و کارناوال‌های دوره‌ی رنسانس، مردم که از مشارکت در حوزه‌ی سیاست نهی شده بودند، در کارناوال‌ها گرد یکدیگر جمع می‌شدند و باهم به نوعی سبک زندگی دموکراتیک شکل می‌دادند.

در کارناوال، مردم نه تنها اهمیت پیدا می‌کنند، بلکه مهم‌ترین نقش را در جریان گفتگو بر عهده می‌گیرند؛ مسئله‌ای که به قول باختین در فرهنگ عبوس و جدی مجال عرض اندام پیدا نمی‌کند. در حالی که مردم با شرکت در کارناوال، در زندگی فرهنگی-سیاسی جامعه حضور عملی دارند (عطاریانی و نجف‌زاده، ۱۴۶، ۱۳۹۷).

۷.۲ مرتون؛ ساختار اجتماعی و آنومی

«اگر می‌خواهیم به پیدایش اجتماعی نرخ‌ها و انواع رفتارهای انحرافی که مشخصه جوامع مختلف است، پردازیم، باید به جنبه‌های دیگر ساختار اجتماعی روی آوریم. ما سه نوع ایده‌آل از نظم‌های اجتماعی را ترسیم کرده‌ایم که توسط الگوهای متمایز روابط بین اهداف و وسایل فرهنگ تشکیل شده‌اند. با توجه به این نوع الگوبرداری از فرهنگ، پنج شیوه منطقی ممکن و جایگزین برای سازگاری یا انطباق توسط افراد در جامعه یا گروه دارای فرهنگ را می‌یابیم. " اینها به صورت شماتیک در جدول زیر ارائه شده‌اند، جایی که (+) به معنای "پذیرش" است، (-) به معنای «حذف» و (-/+) به معنای «رد و جایگزینی اهداف و استانداردهای جدید» است.

		اهداف فرهنگی	وسایل نهادینه شده
I	مطابقت (Conformity)	+	+
II	نوآوری (Innovation)	+	-
III	تشریفات (Ritualism)	-	+
IV	عقب‌نشینی (Retreatism)	-	-
V	شورش (Rebellion)	-/+	-/+

بحث ما در مورد رابطه بین این پاسخ‌های بدیل و سایر مراحل ساختار اجتماعی باید با این مشاهدات آغاز شود که افراد ممکن است با درگیر شدن در فعالیت‌های اجتماعی مختلف از یک جایگزین به دیگری تغییر مکان دهند.

وظیفه ما جستجوی برخی از عواملی است که بر افراد فشار می‌آورد تا در برخی از این پاسخ‌های جایگزین منطقی ممکن شرکت کنند. همانطور که خواهیم دید، این انتخاب به دور از تصادف است. در هر جامعه‌ای، سازگاری I (انطباق با اهداف و ابزارهای فرهنگ) رایج‌ترین و گسترده‌ترین است. اگر اینطور نبود، ثبات و تداوم جامعه حفظ نمی‌شد. شبکه انتظارات که هر نظم اجتماعی را تشکیل می‌دهد با رفتار مودال اعضای آن که در دسته اول قرار می‌گیرند حفظ می‌شود... تنها همین واقعیت است که به ما اجازه می‌دهد از یک مجموعه انسانی به عنوان یک گروه یا جامعه صحبت کنیم. برعکس، سازگاری (نوع چهارم) IV (رد کردن اهداف و وسایل) کمترین شایع است. افرادی که به این شکل «تعدیل» می‌کنند (یا ناسازگار می‌شوند)، به عبارت دقیق‌تر، در جامعه هستند اما از آن جامعه نیستند.

باید توجه داشت که در جایی که ناامیدی از عدم دسترسی به ابزارهای نهادی مؤثر برای دستیابی به موفقیت اقتصادی یا هر نوع دیگری از «موفقیت»، نشأت می‌گیرد، انطباق‌های (نوآوری، تشریفات و شورش) نیز ممکن است. نتیجه توسط شخصیت خاص، و بنابراین، پیشینه فرهنگی خاص، تعیین خواهد شد. جامعه پذیری ناکافی منجر به واکنش نوآوری می‌شود که در آن تعارض و سرخوردگی با کنار گذاشتن ابزارهای نهادی و حفظ آرزوی موفقیت، از بین می‌رود. ادغام شدید خواسته‌های نهادی به تشریفات منتهی می‌شود که در آن هدف از دسترس خارج می‌شود، اما مطابقت با آداب و رسوم پابرجاست. و شورش زمانی رخ می‌دهد که رهایی از معیارهای حاکم، به دلیل سرخوردگی یا دیدگاه‌های حاشیه‌گرا، به تلاش برای معرفی «نظم اجتماعی جدید» منجر شود» (Merton, 1938, 676-678).

۳. روش تحقیق

تحقیق پیش رو تحقیقی با روش کیفی می‌باشد. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت اسنادی - کتابخانه‌ای به منظور مطالعه در مبانی نظری و ارائه تحلیل جامعه‌شناختی از نحوه اثرگذاری مبانی معرفتی و تعالیم شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر مناسک تعزیه حسینی در شهر اردبیل می‌باشد. نمونه مصاحبه‌هایی که در این مقاله در بدنه اصلی پژوهش (به عنوان بخش تحلیل و بررسی) آمده است، جنبه اسنادی دارد و برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با

موضوع «مطالعه جامعه شناختی مناسک عزاداری مذهبی با رویکرد کیفی» می باشد. مقاله حاضر هم برگرفته از همان پژوهش است که در آن پژوهش، جامعه آماری، از بین مردان درگیر مناسک مذهبی است. روش نمونه گیری از نوع هدفمند بوده و سعی شده نمونه ها از افرادی مطلع و باتجربه انتخاب شود و نهایتاً داده‌ها به روش تحلیل گفتمان بررسی شده‌اند. روش تفسیر داده ها در این مطالعه مبتنی بر تحلیل اسناد و مدارک تاریخی و همچنین تحلیل محتوای موردی (مطابق با موضوع تحقیق) همان نمونه مصاحبه‌های انجام شده می باشد.

۴. یافته‌های تحقیق

برای تحلیل جامعه شناختی مناسک عزاداری شهر اردبیل باید ذکر کرد چه پشتوانه‌های معرفتی و عرفانی زمینه‌ساز این مناسک بوده‌اند. چرا که مناسک، ابزار نمادین یک اندیشه و معرفت است و آن مناسک تحت لوای آن بروز و ظهور می‌یابد. تاریخ اردبیل به واسطه حضور شخصیتی عرفانی-اجتماعی و اندیشه‌هایش توانسته نقش مهمی در تاریخ مذهبی، اجتماعی و سیاسی ایرانیان بالاخص شهر اردبیل ایفا کند که پدیده عزاداری یکی از آنهاست. ویژگی‌ای که در عزاداری اردبیل بالاخص از زمان صفویه به بعد وجود دارد وجهه معرفت‌مآبانه آن است. در ابعاد مناسکی عزاداری این شهر، سه عنصر «معرفت»، «نظم» و «ادب» از اهمیت خاصی برخوردار است. می‌توان گفت مناسک عزاداری در تاریخ دینی شهر اردبیل خلق‌الساعه نبوده و غالباً علت معرفتی داشته به صورتی که این مناسک، آن معرفت را در پوشش و لفافه‌ای هدایت، بازتولید و اجرا می‌کرده است. بررسی مناسک تعزیه به جا مانده از دوره صفوی نشان می‌دهد که آن آئین‌ها و روش اجرایشان، ملهم از مکتب فکری و طریقت شیخ صفی الدین اردبیلی است.

عرفانی که شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بانی آن بوده عرفانی تمدن ساز بوده و هیچ عرفانی در تاریخ ایران به این اندازه تاثیر اجتماعی نداشته که منجر به تقریب مذاهب گردد(۱)، دو اصل طریقت و شریعت را همراه هم پیش برد؛ تکامل اخلاقی (طریقت) و تکامل اجتماعی (شریعت) را بدون آلودن آن‌ها به مظاهر قدرت غیرعرفی(۲)، در زندگی خود جاری سازد، قرن‌ها بعد به دست نواده خود شاه اسماعیل اول، بانی استقلال ایران و پدر معنوی ایران گردد و به عبارتی چنین حضور اجتماعی داشته باشد. او توصیه استادش را مبنی بر اینکه میدان ارشاد تو بر خلاف میدان خلفا، باید در شهری وسیع باشد به گونه‌ای که نه اهل نص و نه عرفان مجال اعتراض نیابند، سرمشق زندگی خود قرار داد.

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۴۹

مهم‌ترین نکته در تبیین پویایی و جنبه‌های مثبت «عرفان اجتماعی» شیخ صفی الدین اردبیلی توجه ویژه شیخ به مفهوم ارزشمند «خدمت» در تصوف و عرفان بود؛ به این معنا که وی چهارچوب طریقتش را بر دو پایه‌ی «عبادت خدا» و «خدمت به خلق خدا» بنا نهاده و همه زندگی‌اش را صرف این دو راه نموده بود... عموم مردم از اصناف و طبقات مختلف، برای حل مشکلات و مسائل و حتی اختلافشان به او مراجعه می‌کردند (رجبی، ۱۳۹۶، ۲۸۲).

تا آن جا که به تعبیر ابن‌بزار:

«دائما زحمت خلق بر خود می‌گرفت و راحت به خلق می‌رسانید و مردم را به راحت می‌داشت و به دلجوئی خلق مشغول بود، اگرچه از ایشان خلاف نفس خود می‌دید و آزار می‌رسید» (ابن‌بزار، ۱۳۷۳، ۹۵۱). البته شرایط بحرانی و اوضاع آشفته اجتماعی و سیاسی عصر شیخ صفی به سبب درگیری و جنگ قدرت امرای مغول و حاکمان محلی و ناتوانی حکومت مرکزی در تامین امنیت و همچنین فقدان سیستم قضائی کارآمد برای دفاع از حقوق مظلومان از جمله عوامل مهمی بود که ناخواسته شیخ صفی الدین را به دخالت در امور سیاسی و اجتماعی وادار می‌کرد تا با تکیه بر نفوذ و مقبولیتش در بین مردم و همچنین امرا و حاکمان گامی موثر در زمینه دفاع از مردم مظلوم و بی دفاع در برابر ظلم و ستم یاغیان بردارد و با تمام توان به رفق و فتق امور مردم بپردازد. با توجه به همین مسائل، زاویه‌ی شیخ صفی الدین اردبیلی نه تنها محل ذکر و نیایش عارفان، بلکه محل مراجعه اقشار مختلف مردم برای حل مسائل و مشکلات گوناگونشان بود... یا زمانی دیگر، عده ای از شیخ برای وساطت و مصالحه قضیه خون‌خواهی تقاضای کمک و استمداد می‌کردند (رجبی، ۱۳۹۶، ۲۸۳-۲۸۲).

اثرات و رد پای همین تعالیم را می‌توان در مناسک تعزیه اردبیل، به جا مانده از دوران صفوی مشاهده کرد. قبل از پرداختن به چگونگی اثر و جهت ایجاد نگرشی کلی، شایان ذکر است که ارکان تعالیم طریقت صفویه به ترتیب شامل هشت رکن «عرفان ثقلین»، «شریعت، طریقت و حقیقت»، «جایگاه زهد و عشق»، «تاکید بر ذکر و فکر و عمل»، «اخلاق اجتماعی»، «عشق و معرفت»، «خلوت‌نشینی و مراقبه» و نهایتا «طریقت و سیاست» می‌باشد (علوی، ۱۳۹۵، ۱۱). سه رکن مهمی که رد پای آنها، در آئین‌های تعزیه حسینی مردم شهر اردبیل وجود دارد، به قرار زیر می‌باشد:

الف. شریعت، طریقت و حقیقت

سیر در طریقت و وصول به حقیقت منهای عمل به شریعت^(۳) امکان پذیر نیست، چنان که ترک اوامر شرع در هیچ یک از مراحل طریقت و حقیقت مجاز نیست. از سوی دیگر بدون طی طریق و ایستایی در شریعت نمی‌توان به گوهر دین دست یافت. شریعت و طریقت می‌بایست توأمان و هم دوش یکدیگر حرکت کنند تا به حقیقت برسند. اساس عموم طریقت‌های عرفانی بر طریقت و حقیقت، با تأکید بر جنبه معنوی دین است، که همانا گوهر دین است. طریقت شیخ صفی الدین نیز بر پای‌بندی به شریعت تأکید بلیغ دارد. هرچند عرفان به معنای تأکید بر معنویت است اما همواره باید از شریعت پاسداری شود و این جهت دیگری از جمع حقیقی بین شریعت و طریقت است^(۴) (علوی، ۱۳۹۵، ۱۴-۱۳).

شیخ زاهد گیلانی (استاد شیخ صفی) خطاب به شیخ فرمود: «صفی، تو به این خلفا که در گوشه کنارها نشسته‌اند نگاه مکن که سر میدان ایشان ولایتی است که کسی از علما آنجا نمی‌آیند. اگر از ایشان خلافتی در وجود آید کسی بر ایشان چندان اعتراضی نکند، اما باید که میدان ارشاد تو در شهرستان وسیع باشد بر سر چهار راه مشارع صادر و وارد که فضلالی عالم و علمای جهان آنجا منزل و مرتحل سازند. زینهار! باید که عنان شریعت و متابعت پیغمبر، علیه‌السلام، محکم بگیری تا کسی را مجال اعتراض نباشد.

اگرچه اندرین میدان سوار تیز جولانی عنان‌گیری قوی داری ز روی تنگ میدانی

چون حق تعالی به تو ارشاد ارزانی کرده است، باید میان حقیقت و شریعت جمع کنی و بر اساس ظرفیت و تحمل مرید، لقمه حقیقت را در کسوت شریعت ارایه نمایی» شیخ صفی در تمام عمر چنان بر متابعت شریعت قدم نهاد که سر مویی خلاف شریعت از او پدید نیامد، نه به قول و نه به فعل (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ۸۲).

شیخ صفی در باب اوامر و نواهی می‌فرماید: «هر که تقوی داشته باشد و شریعت نداشته باشد، به میوه‌ای می‌ماند که پوست نداشته باشد و هر که طریقت و حقیقت داشته باشد اما شریعت نداشته باشد؛ نه طریقت دارد، نه حقیقت» (نشاطی شیرازی، ۱۳۸۸، ۵۲۷). «هیچ یک از مشایخ با شریعت مخالفت نکرده‌اند. هر که از معنی خبر داشته باشد، خلاف شریعت عمل نمی‌کند و سخن نمی‌گوید» (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ۸۷).

ب. اهمیت اخلاق سازنده اجتماعی سالک در سلوک

طریقت صفویه مبتنی بر فتوت است جوانمرد، اهل صفا و کرم، دستگیری از مظلومان، محاربه با ظالم و اهل عفو ایثار است. سالک جوانمرد با حضور فعال در اجتماع تلاش می کند درد و رنج جامعه را کاهش دهد. او همواره یار و همراه فقرا و اهل عفو و گذشت است. نشانه های فتوت از منظر شیخ صفی عبارتند از: حمایت از مظلوم، حلم، تواضع، گذشت خطاکار، گرفتن دست افتاده و ضعیف، وقار در مقابل قدرتمندان و سلاطین، سخا و کرم، آزادگی، مهمان نوازی، شجاعت، وفای به عهد، جوانمردی و مردانگی (علوی، ۱۳۹۵، ۱۸).

شیخ می فرماید: «اثر گشایش باطن و علایم آشکار آن دو چیز است: «حسن سخاوت و حسن خلق که هر دو تصرف خداوند در بنده است» (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ۹۲۹). از جمله سخاوتی که حق تعالی به شیخ عطا فرموده بود، عدم نگرانی از فردا و ایثار همه مایملک خود بود (علوی، ۱۳۹۵، ۱۹).

شیخ در امور ظاهری از قبیل خانه و اساس آن و البسه خویش فارغ از تکلف بود و در کسوت تصوف و فقر می زیست و همت ظاهری و باطنی خویش را مصروف عمارت و اصلاح باطنی می داشت و مریدان و فرزندان خود را به ترک تکلف نصیحت می فرمود (علوی، ۱۳۹۵، ۱۹): «نان خورش صوفیان باید خلق خوش باشد. سخاوتمند باشید و در بند تکلف نباشید، تکلف شما را از سخاوت باز می دارد» (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ۹۳۴). «در نان دادن بین دوست و دشمن و مومن و کافر فرق نگذارید و خالص لوجه الله تعالی باشد» (ابن بزاز، ۱۳۷۳، ۹۳۷).

شیخ در قبال اسرار بر بنای یک زاویه بزرگ آجری وسط مجبان خویش فرمود: ما نباید چنان زاویه ای داشته باشیم، اگر هم ساخته شود به کار نمی آید. صوفیان نباید در بند ساختن آب و گل باشند بنای صوفیان باید ساختن و آبادانی دل باشد. همت صوفیان باید آبادانی خانه عبادت باشد، نه خانه و ساختمان. چند هزار دینار در این چهار دیواری های خشتی را می توان صرف فقرا نمود. خانه من این زاویه است (علوی، ۱۳۹۵، ۱۹).

شیخ در اندیشه ملک و مال و مناصب دنیوی نبود و با استغنا از عموم این موارد می فرمود:

خالص، خدای تعالی را طلب کنید. هرکس خدا را بطلبد، دنیا و آخرت نیز برایش حاصل می شود زیرا آن که رو به آفتاب دارد سایه در پی او می آید، اما اگر پشت به آفتاب کند، سایه از او می گریزد و به سایه نمی رسد... (علوی، ۱۳۹۵، ۱۹).

شیخ خود مخلص بود و اصحاب و مریدان را نیز به اخلاصی دعوت می‌فرمود:

از ریا پرهیزید و در همه عبادات خود اخلاص بورزید. اگر نفس، شما را به اطاعت خواند تا خلق بدانند چه عابدی هستید، خلاف آن کنید و اگر شما را به کاهلی خواند به عبادت قیام کنید تا خلاف نفس کرده باشید. عمل بر خلاف نفس، مطابق رضای حق است تا می‌توانید ریا را از خود دور کنید. آخرین خصلتی که مرید از آن رهایی می‌یابد، ریا است. تا ریا زدوده نشود مرید پاک و مخلص نمی‌گردد (علوی، ۱۳۹۵، ۲۰).

ج. طریقت و سیاست

شریعت، طریقت و حقیقت از ارکان مهم طریقت صفویه به شمار می‌روند. طریقت به جهاد اکبر می‌پردازد و شریعت متولی جهاد اصغر (اعم از جهاد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی) است. بر مبنای این طریقت بر سالک است که کاملاً عامل به احکام شریعت باشد و با حضور در مسایل اجتماعی و ایفای نقش موثر در پیشرفت زندگی دنیوی مردم صرفاً به فکر دنیای دیگر نباشد. سالک باید در همین دنیا برای ساختن بهشت تلاش کند، چرا که زندگی طیبه او در همین دنیا ساخته می‌شود. سالک از این مرحله با حضور در صحنه عمل اجتماعی و دستگیری از مردم وارد سیاست می‌شود. اخلاق جوانمردانه او نیز متکی بر اخلاق اجتماعی و احقاق حقوق مظلومین است. البته طبقه قدرتمند در قبال این نگرش مقاومت می‌کنند اما همان سان که رسول الله، امیر المومنین علی و سید الشهدا (ع) با ایستادگی در برابر قدرتمندان با آن‌ها جهاد کردند بر سالک طریقی الهی است که با اقتدا به آن‌ها شرط سلوک حقیقی را به جا آورد (علوی، ۱۳۹۵، ۲۳-۲۲).

اگر تعریف روشنفکر از منظر عبدالکریم سروش بررسی شود او معتقد است رسالت روشنفکر از هر صنف و طبقه‌ای باشد باید هدفش «تقریر حقیقت و تقلیل مرارت» بوده باشد. «شریعت» مد نظر مکتب شیخ صفی الدین اردبیلی در بیان فوق (رکن سوم)، زمانی که رسالت سالک را کاهش درد و رنج اجتماعی و کنشگری اجتماعی در مقابل ظلم و داشتن وقار در مقابل حکمرانان بیان می‌کند، (بر خلاف تصورات سطحی عامیانه از مفهوم شریعت) می‌توان مترادف همان روشنفکر دانست؛ چرا که عرفان مد نظر شیخ صفی الدین محدود در طریقت نبود و دال مرکزی شریعت را «دستگیری و اکرام» و «حضور در اجتماع» می‌دانست. متن دعای مراسم «فاتحه‌خوانی» به جا مانده از دوره صفویه (شاه طهماسب) تجلی توامان و درهم‌تنیده «طریقت» و «شریعت» مد نظر شیخ صفی است که مفهوم مرکزی آن بر «عرفانی اجتماعی» تاکید دارد که در چهره معناگرای مناسک تعزیه شهر اردبیل متجلی شده است.

بررسی عمده تعزیه هایی که در اردبیل از دیرباز از زمان صفویه تا به حال بوده همراهی دو مقوله «طریقت» و «شریعت» را (به عنوان یکی از ارکان مهم طریقت صفویه) به خوبی نشان می دهد. همراهی دو مقوله یعنی دوری از «مناسک گرایی» یعنی مناسک هم معنای طریقتی و هم شریعتی خود را حفظ کرده اند؛ و این در جوهره تعزیه های منتسب به دوره صفوی قابل شهود است به طوری که مناسک، حامل «معنای دینی» (فلسفه مناسک) و «هدفمند» (ابلاغ پیام غایی از انجام عزاداری حسینی از طریق ادای مراسم «فاتحه خوانی») می باشند. آئین «طشت گذاری» و «شمع گردانی» در روز تاسوعا از جمله آن مناسک است زمانی که این دو آئین با «فاتحه خوانی» به پایان می رسند.

حال ضمن اشاره کلی به نحوه ادای مناسک طشت گذاری و شمع گردانی، چگونگی اتمام این مراسم با فاتحه خوانی بیان خواهد شد:

۱.۴ «طشت گذاری»

روز ۲۷ ذیحجه الحرام کاروان حسین علیه السلام وارد شراف یا اشراف شد و اولین حادثه نظامی و جنگی بین یاران حسین علیه السلام و سپاه ابن زیاد اتفاق افتاد. امام کربلا به غلامان دستور می دهند که به لشکر حر آب بدهید و حتی اسبان آن ها را هم سیراب کنید به همین جهت طشت های بزرگ از سوی کاروان حسین بر زمین قرار می گیرد و با مشک های آب پر می شود و دسته دسته و گروه گروه لشکر حر که تعداد آن را یک هزار نفر نوشته اند از آب طشت ها سیراب می گردند.

از اولین حادثه رویارویی دشمن در واقعه کربلا در منزل شراف، از قرن ها پیش حسینیان اردبیل مراسمی را طراحی کرده و به یاد آن روز به مرحله اجرا می گذارند. از دوره صفویه بنا بر مستندات تاریخی به جا مانده در طراحی مساجد اردبیل، محلی را در شبستان اصلی مشابه محراب به عنوان طشت خانه طراحی می کنند. طشت خانه همانطوری که از اسمش پیداست محل چیدمان چند طشت از نوع برنجی و مسی بزرگ بر روی سکوی طشت خانه است که همیشه آب زلال و قابل شرب در داخل آن ها موجود بوده است.

در قرن ها پیش که مردم هیچ وسیله ای برای استحصال آب در شهرها به غیر از کندن چاه نداشتند میراب ها آب را از چاه می کشیدند و به مردم می فروختند. تا شصت سال پیش همین روش در اردبیل رایج بود. مساجد با وسعت نسبتا بزرگ برای انجام مراسم عزاداری ماه محرم نیازمند ارائه آب به عزاداران بود. طشت خانه مسجد بهترین محل برای احسان همین آب مورد نیاز بوده آبی که در طشت های پاک و تمیز به یاد طشت های حسینی

منزلگاه شراف که در ۲۷ ذیحجه الحرام سال ۶۰ هجری قمری برای لشکر حر بر روی زمین چیده شد و لشکر دشمن از آن سیراب شدند.



اکنون بیش از پنج قرن هست مراسم طشت‌گذاری در شهر حسینی اردبیل در روز ۲۷ ذیحجه الحرام در مسجد جامع برگزار می‌گردد (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۴۳-۲۴۱)

۲.۴ «فاتحه‌خوانی»

یکی از مراسم با شکوه روز تاسوعای حسینی به هنگام غروب و قبل از اذان مغرب در اردبیل انجام مراسم فاتحه‌خوانی در مسجد جامع شهر بوده است که در دهه‌های گذشته با خضوع کامل به اجرا در می‌آمد فاتحه‌خوان در محل طشت‌خانه مسجد جامع قرار می‌گرفت و با صدای رسا و گیرای خود دعای این مراسم را می‌خواند و مراسم در شبستان اصلی مسجد در صفوف منظم مثل صف‌های نماز جماعت برگزار می‌شد و مردم با پاسخ‌های «آمین» مراسم فاتحه را همراهی می‌کردند در حالیکه هر نفر یک شمع روشن در دست می‌گرفت و تمام شبستان و حیاط مسجد پر از جماعت می‌شد شکوه این مراسم واقعا خیره‌کننده بود (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۶۶).

مراسم فاتحه‌خوانی از دوره صفویه تا قبل از انقلاب در روزهای دهه محرم قبل از اذان مغرب در مسجد جامع اردبیل اجرا می‌شد و در روز تاسوعا به اوج شکوه و عظمت خود می‌رسید. متن فاتحه از دوره صفویه نسل به نسل گردیده است. مضمون این فاتحه شامل دعا برای مریضان، قرضداران، مسافران، درماندگان و ... بود. همچنین قدردانی از سلسله جناب، طشت‌گذاران، گلاب‌پاشان، آب‌آوران و سقایان در متن فاتحه موجود بود. همچنین

فاتحه شامل دعا برای استحکام و اقتدار سلسله صفویه و در رأس آن‌ها شیخ صفی الدین و شیخ جبرائیل بود. متن فاتحه به زبان فارسی بود و هنگام قرائت مسجد جامع و صحنه آن مملو از جمعیت می‌شد (جامعی و حیدری، ۱۳۹۰، ۳۴).

بر اساس نوع سوم سازگاری (شعائرگرایی یا تشریفات) در نظریه مرتون، اگر باورها و معارف دینی (اعم از طریقتی و شریعتی) به منزله ارزش (اهداف فرهنگی)، و مناسک دینی به عنوان هنجار یا قواعد اجرایی (وسایل نهاده شده) آن معارف در نظر گرفته شود، می‌توان گفت با وجود ماهیت متغیر مناسک در طول زمان، گاهی این مناسک که شکل و قالب دین می‌باشد می‌تواند بر نفس و هدف پیام دینی پیشی بگیرد و در این مسیر نه تنها به بازتولید اهداف اصلی دین نمی‌پردازد بلکه خلاف محتویات دینی حرکت می‌کند، جنبه نمایشی می‌یابد و تمام اذهان متمرکز ظواهر می‌گردد این را می‌توان حالتی از «مناسک گرایی» در امور دینی بیان کرد.

لذا در تمامی امور، ظواهر و راه‌های اجرایی و نمادین رسیدن به یک هدف، زمانی ارزش می‌یابد که یک پایان خوب و نتیجه‌گرا داشته باشد ضمناً مقصود و هدف اصلی از اجرای ظواهر مشخص گردد. در واقع باید در غایت امر به مخاطب فهماند که چرا یک کنش را انجام می‌دهد هدف چیست. تعزیه‌ای که تداعی‌گر اهداف قیام حسینی باشد در واقع می‌تواند از شکل صرفاً ظاهری و نمایشی خود دور گشته و پیام را متوجه مخاطب عزادار کند.

از جمله مراسمی که تاکیدگر اهداف قیام حسینی است و هدف از تلاش برای ساعت‌ها تعزیه را بیان می‌کند انجام مراسم «فاتحه‌خوانی» است که بعد از اجرایی شدن مراسم طشت‌گذاری و در پایان مراسم هر روزه ایام محرم، در پای طشت‌خانه‌ها برگزار می‌گردد. این رسم یکی از همان نموده‌های عملی اندیشه شیخ صفی و «طریقت اردبیلیه» در بحث تعزیه حسینی می‌باشد که در بطن این مراسم نهفته است. متن دعای مراسم چهار بخش دارد که نکات مورد تاکید در هر بخش بصورت خلاصه به شرح زیر می‌باشد:

بخش اول: دعا برای درگذشتگان اعم از علما و فقهای اثنی عشری و ذاکران حسینی، دعا برای بازماندگان و جوانان در جهت قدم در راه حق، دعا برای قرضداران، مسافری، دفع بلا و دعا برای والدین

بخش دوم: حمد و ثنای خداوند، نجات از غم و رنج، شفای مریضان، عافیت زندگان، بخشودگی برای درگذشتگان، پایداری در راه دین. این بخش بیانگر ابعادی از ارکان طریقت صفویه است که شیخ صفی الدین هم در مکتب خود تاکید زیادی بر آن داشت؛ ابعادی مانند

طلب روزی حلال، دوری از معصیت، طلب مقضی شدن حوائج محتاجین و دین‌مدیونین و شفای مریضان، دستگیری و طلب علم

بخش سوم: شفای مریضان، دعا برای مسافران، والدین، قرض‌داران

بخش چهارم: تعجیل در ظهور/ توحید و تکبیر/ بیعت با امام / اعلام براءت از قاتلان آن حضرت / سوگند به روح علما و فقها و صلحا و شهدای دشت کربلا / سوگند به روح پادشاهان صفویه، عامل ترویج دین شیخ صفی‌الدین و روح سید جبرئیل امامزاده / پیر عبدالملک / پیرابو سعید/تکریم حسینیان و خدمتگزاران مجلس تعزیه(طشت‌داران و چراغچیان و گلاب‌پاشان، سقایان و سلسله‌جنبانان و آب‌آوران و زحمت‌کشان و جاروب‌کشان، قهوه‌چیان و...)

به عنوان نمونه، متن بخش چهارم دعای مراسم فاتحه‌خوانی به این صورت می‌باشد:

بسم الله الرحمن الرحيم

الهی از برای تعجیل ظهور خروج امام ثانی عشر و نایب مناب حضرت خیر البشر و فرمانفرمای قضا و قدر و مروج مذهب حق ائمه اثنا عشر و شافع یوم محشر روح پر فتوح حضرت سید الشهداء و سایر شهداء علیهم السلام شاد الفاتحه مع الصلوات

خواهم این دم ز حضرت قادر مراد مطالب این جماعت حاضر

همه گویند از صغیر و کبیر از دم فیض بخش مرتضی علی(ع)

توحید و تکبیر، امام، حسین - حسین، امام. بر قاتلان ابی عبد الله(ع) تا به روز قیامت مدام لعنت باد؛ بیش لعنت.

الهی به ارواح پاک مقدسه و منوره متبرکه جمیع الانبیا و اولیا و اتقیا و علما و فقها و صلحا شهداء دشت کربلاء و پر بلا و به ارواح جمیع مؤمنین و مؤمنات سیما لب تشنگان باده رنج و غنا و جگر سوختگان بوته ابتلا خصوصا ارواح شهداء دشت کربلا و سایر ائمه هدی سلام الله علیهم اجمعین

و به ارواح عظام کرام پادشاهان صفیه صفویه حفت بانوار القدسیه اعنی سلطان العارفین برهان السالکین و رواج المله و الدین شیخ المحققین و شیخ صفی‌الدین اسحق علیه الرحمه و بارواح سید جلیل سید جبرئیل نورالله مرقد علیه الرحمه و بارواح شازده صالح واجب التعظیم صحیح النسب علیه الرحمه و بارواح پیرعبدالملک و پیر ابو سعید علیه الرحمه و بارواح آنانی که پیش از ما در این سلسله عالیله خدمتگزاری و جان‌نثاری

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۵۷

نموده‌اند سیما حسینیان و طشت‌داران و چراغچیان و گلاب پاشان سقایان و سلسله جنبانان و آب‌آوران و زحمت‌کشان و جاروب‌کشان قهوه چیان و قلیان دهندگان و آمین‌گویان خصوصاً علما امامیه و فقهای اثنی عشری و ذاکران لایق حسینی و سادات علویه و پادشاهان صفویه که از دار دنیا به عالم بقا رحلت نموده‌اند همگی را غریق رحمت و مغفرت نموده قلم عفو بر جرایم ایشان کشیده برحمت خود واصل و متواصل گردانید. طول عمر و مزید عمل کرامت فرمائید و پیران را به ایمان کامل از دنیا ببرید و جوانان را در راه راست حق پرهیزگار و ثابت قدم گردانید. ترویج روح پر فتوح جناب نور المشرقین و سید العاشقین ابی عبدالله الحسین و سایر شهدا شاد الفاتحه مع الصلوات (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۷۱-۲۷۰).

دلیل اهمیت مراسم فاتحه‌خوانی از دو حیث «محتوا» (متن دعا) و «زمان و دفعات اجرای مراسم» مطرح است تمامی بخش‌های این دعا اصول اساسی دین‌داری را در ابعاد طریقتی و شریعتی آن بیان می‌کند؛ همان مواردی که ایضاً مورد تاکید ارکان تعالیم شیخ صفی الدین اردبیلی بود. دوم این که خوانش این دعا هر روز در ایام محرم و در پایان مراسم عزاداری آن روز انجام می‌گرفت تا ادای مناسک تعزیه، پایانی معناگرا و اجتماعی داشته باشد.

آنچه که از متن دعای فاتحه دهه اول ماه محرم الحرام اردبیل حاصل است:

-مردم اردبیل در طول تاریخ بالاخص از عصر صفویه تا به امروز تابع مکتب اهل بیت بوده‌اند و شدیداً به پیام «هویت‌بخش» حضرت حسین علیه السلام عشق می‌ورزیده‌اند....

- بهره‌مندی از نظرات پیشکسوتان و افراد اثرگذار در تعزیه حسینی (که عمدتاً نقش موثر اجتماعی بالاخص در سطح محلات را داشته‌اند) و همچنین پرهیزگاری جوانان دو هنجار بسیار مهم تربیتی، اخلاقی و اجتماعی در اردبیل در پنج قرن گذشته بسیار مورد توجه و عنایت آحاد مردم بوده است.

- کارگزاران مساجد و زحمتکشان دسته‌جات عزاداری حسینی بسیار مورد توجه و احترام مردم بوده‌اند. مسئولیت سنگین این کارگزاران نظارت و تمشیت امور مربوط به انجام مراسم طشت‌داران، چراغچیان، گلاب پاشان، سقایان، سلسله جنبانان، آب‌آوران، زحمت‌کشان، جاروب‌کشان، قهوه‌چیان و توده آمین‌گویان بوده است.

قابل ذکر است که انجام تشریفات بسیار عظیم و سنگین عزاداری محرم‌الحرام در شهر حسینی اردبیل اعم از تشکیل دسته جات شاخسی، سینه زنان، زنجیر زنان، قمه‌زنان، مراسم طشت‌گذاری، دخیل‌شدگان، شبیه‌سازان و... به کارگردانان خبره‌ای نیاز داشته که

چنین اشخاص از سوی محلات ششگانه شهر به مجموعه قراردادهای منعقد و حسن جریان امور مرسوم عزاداری بین گروه نعمتی و حیدری و به انجام وظایف فی‌مابین آن‌ها نظارت نمایند و جلوی هرگونه تخلف را جهت تامین سلامت فضای عزاداری بگیرند این خبرگان ناظر بر فضای عزاداری را «سلسله جنبانان» می‌گفتند که اولین سلسله جنبان پس از تنظیم میثاق مردمی عزاداری بین گروه حیدری و نعمتی از سوی والی اردبیل تعیین شد (جامعی، ۱۳۹۰: ۲۷۲-۲۷۱).

۳.۴ روز تاسوعا (شمع گردانی)

مردم حسینی اردبیل که تا روز هشتم محرم در نهایت اخلاص و در یک برنامه منظم و هماهنگ زیرنظر و نظارت محلات ششگانه به انجام مراسم سنتی و سنواتی مرسوم خود پرداختند اینک چشم به سوی دو روز بسیار بزرگ و تاریخ‌ساز در فرهنگ تشیع دارند روز تاسوعا و عاشورای حسینی. در قبل از ظهر تاسوعای حسینی کل مساجد اردبیل طشت‌خانه‌های خود را آماده برای انجام مراسم شمع‌گذاری و شمع افروزی مردم حسینی اردبیل می‌کنند یعنی طشت‌هایی که در بحث مراسم طشت‌گذاری از آن سخن رفت دوباره آن‌ها را پر از آب زلال می‌کنند قندیل‌های شمع را که در اصطلاح محلی از آن خیزان نام برده می‌شود در کنار طشت‌ها قرار می‌دهند تا مسجد آماده دریافت شمع نذوراتی مردم حسینی باشد. به هر تقدیر از ساعت ۲ بعد از ظهر روز تاسوعای حسینی دسته‌جات غیر منتظم در تمام سطوح شهر به حرکت درمی‌آیند و مراسم شمع گردانی آغاز می‌شود و هر کس به چهل و یک مسجد نزدیک به حوزه سکونتی و محل زندگی خود مراجعه می‌کند تا شمع‌ها را به طشت‌خانه مساجد بسپارد و به نذر خود عمل کند. مردم با لباس سیاه و سربند سیاه و اغلب پای پیاده چهل و یک مسجد را انتخاب کرده و شمع می‌گذارند (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۶۴-۲۶۳).

وقتی که آفتاب غروب می‌کند و شب آغاز می‌گردد در بیش تر مساجد، مردم و دسته‌های شمع‌گذار در کنار طشت‌خانه گرد می‌آیند و فاتحه می‌خوانند.



منبع عکس سمت راست: (جامعی، ۱۳۹۰، ضmann)

این که بعد از انجام مراسم طشت‌گذاری، شمع‌گردانی و یا کلا در طول دهه اول ایام محرم بعد از اتمام مراسم عزاداری، افراد، در مساجد جمع شده و به انجام مراسم فاتحه‌خوانی در کنار طشت‌خانه می‌پرداختند تا اصول اساسی دینداری و هدف از ساعت‌ها تعزیه را بیان کنند که خاتمه آن در تلاش برای ارتقای فضائل فردی و کمک به هم‌نوع و حضور فعال در اجتماع معنا می‌شد، در واقع همان تجلی معنا و طریقت مد نظر شیخ صفی است که نشان از عرفان اجتماعی او دارد و دین را صرفاً در انجام مناسک نمی‌داند بلکه خواستار جاری و ساری شدن آن در دو بعد فردی و اجتماعی هم هست. آن چه در ساحت فردی و اجتماعی بعد از انجام مراسم طشت‌گذاری، شمع‌گردانی و برپا کردن دسته‌جات عزاداری باید مورد توجه قرار داد همان پیام‌هایی است که در متن فاتحه آمده است. این یکی از نمودهایی است که از خلال همراهی دو مقوله «طریقت» و «شریعت» می‌تواند تعزیه را از دام «شعائرگرایی» مورد تاکید در نظریه «مرتون» نجات دهد.

علاوه بر عناصر اصلی مذکور که در بدنه تعزیه اردبیل از زمان صفویان وجود داشته است و ضامن نظم در تعزیه شهر اردبیل بوده، حدود ۹۰ سال پیش، از پی یک رویداد تاریخی که قدمتی ۷۰۰ ساله دارد (اختلافی صوفیانه؛ حیدری و نعمتی)، نظامی مضاعف در تاریخ تعزیه اردبیل پدیدار می‌گردد. لذا پیش از پرداختن به لزوم حفظ نظم تاریخی، به چگونگی ظهور این نظم که منجر به انعقاد میثاقی نود ساله در تعزیه اردبیل شده و همچنان پابرجاست، اشاره می‌گردد:

آنچه که از مطالعات باستان‌شناسی و شهرنشینی در صدهای اول اسلامی استنباط می‌گردد محلات ششگانه اردبیل که به تدریج در قرون اسلامی نام‌های فعلی را برگرفته‌اند در تاریخ قبل از اسلام اردبیل نیز به حیات شهری خود ادامه می‌داده. محلات ششگانه اردبیل که امروزه به نام‌های محلات طوی، اوچدکان، پیرعبدالملک، گازران، سرچشمه، عالی‌قاپو (دروازه) نامیده می‌شوند قدیمی‌ترین بافت شهری اردبیل را به خود اختصاص داده‌اند به طوری که در مطالعات محور تاریخی و فرهنگی اردبیل مسیر مورد مطالعه دقیقاً در داخل بافت محلات ششگانه قرار گرفته و از عالی‌قاپو به مسجد جمعه اردبیل ختم می‌شود. علاوه بر آن مشخصات کامل شهرهای اسلامی نیز در محدوده محلات ششگانه کاملاً مشهود است یعنی مجموعه عظیم بازار و بخش تجاری شهر دقیقاً در قلب شهر قرار گرفته در حریم بازار کاروانسراهای قدیمی و تاریخی که امروز به جز معدودی بقیه از بین رفته و مسجد جامع در قلب بازار و حمام‌ها و بخش مسکونی در کنار بخش تجاری شامل همان حوزه محلات ششگانه بوده است. به هر تقدیر محلات ششگانه اردبیل به عنوان هسته مرکزی شهر اردبیل بیش از ۱۵ قرن تاریخ سکونت و تمدن مدنی را دارا بوده و در گردونه وقوع حوادث مختلف تاریخی سیاسی نظامی و فرهنگی شهر قرار گرفته و در بحث برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم حسینی بالاخص از عصر صفویه تا کنون نیز محلات ششگانه مسئولیت‌های برنامه‌ریزی و نظارت و اجرا در عزاداری حضرت را به عهده داشته است سپس با توسعه شهری و ایجاد کوچه‌ها و شوارع مساجد دیگری را به عنوان «خولا» (شعبه) هرکدام مدیریت کرده و امر عزاداری را ساماندهی نموده‌اند ولی با توجه به شرایط اجتماعی و سیاسی ایران در عصر ایلخانی تا صفویه که کشور در تحت نفوذ مذهبی مشایخ اهل طریقت و خانقاه‌های بزرگ و طرفداران اقطاب صوفیه قرار داشته دو طیف و دو تقسیم‌بندی عمده از همان تاریخ در چهره‌ی اجتماعی و اعتقادی شهرهای ایران مشاهده می‌شود که گاهی تضارب آرا طرفداران آنان، موجب مشکلات بزرگ اجتماعی بوده و حتی در پاره‌ای از شهرها امنیت اجتماعی را به چالش کشیده است این دو طیف در تاریخ اجتماعی ایران به عنوان مشایخ حیدری و نعمتی مشهور شده‌اند که در شهر اردبیل نیز این دو جمعیت بسیار پررنگ‌تر عمل کرده و در مقابل هم قرار گرفته‌اند و شهر به دو حوزه حیدری و نعمتی تقسیم‌بندی شده که حیدری‌ها شامل محلات طوی و اوچدکان و پیر عبدالملک و نعمتی‌ها شامل محلات گازران، سرچشمه و عالی‌قاپو بوده‌اند.

اختلافات دو فرقه صوفیه در طول زمان با توجه به وقوع حوادث مهم سیاسی و اجتماعی در کشور گاهی به اوج مناقشات و درگیری و زمانی در مدار مباحثات عرفی قرار می‌گرفت و این قبض و بسط اعتقادی و اجتماعی تا اواخر دوره قاجاریه در چارچوب مبانی طریقت قرار داشت ولی بحث حیدری و نعمتی در اردبیل از آغاز انقلاب مشروطیت

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۶۱

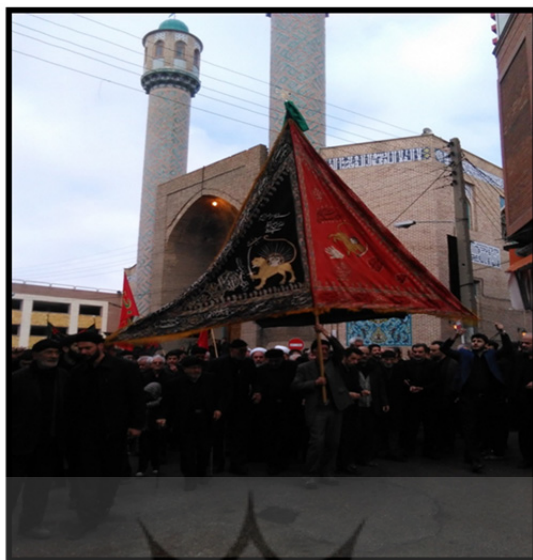
ایران چهره کریه و بغض آلود خود را به مردم اردبیل نشان داد و مناقشات و مجادلات قبلی اهل طریقت به جدال و بلوای شریعت جاه طلبانه مبدل شد. اختلاف دو عالم در حوزه حیدری و در حوزه نعمتی مردم اردبیل را در این جدال منطقه‌ای بین مریدان خودشان قرار دادند و به شدت بر اختلافات بخش حیدری و نعمتی دامن زده شد که این اختلاف اغلب در مراسم عزاداری ماه محرم به اوج خود می‌رسید و شهر را از اتحاد و یگانگی به سوی تفرقه سوق می‌داد (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۵۶-۲۵۵)

این روزگار سخت تا تشکیل حکومت پهلوی در ایران تداوم داشت تا اینکه با آغاز حکومت پهلوی و قدرت رضا خان در اداره امور کشوری و تشکیل سازمان‌های جدید نظامی و انتظامی و امنیتی و تشکیل حکومت‌های ایالتی و ولایتی در مراکز استان‌ها و شهرها به قدر کافی بر امنیت کشور افزود و مجال فتنه را از دست متحجرین و متمریدین گرفت تا این که مرد فاضل و نیک اندیش به سطوت السلطنه علی خان بهادری به حکومت اردبیل منصوب گشت و برنامه‌های مفصلی را برای ایجاد امنیت و توسعه فرهنگ و تمشیت امور در شهر شروع کرد و با تدبیر و تدبیر خاص و با برنامه‌ریزی دقیق و منسجم به مناقشات حیدری و نعمتی در اردبیل خاتمه داده می‌شود و با تنظیم یک عهدنامه و میثاق مهم مردمی که به تایید و امضای هیئت امنای محلات ششگانه اردبیل می‌رسد برنامه منظمی برای مراسم عزاداری محرم حسینی تنظیم و به اجرای دقیق آن نظارت می‌شود در نتیجه در نود سال گذشته نظم حاکم بر این مراسم در کل کشور بی‌بدیل است. نکات مهم در این میثاق مردمی موارد ذیل می‌باشد:

- تعیین روزهای عزاداری در دهه محرم الحرام برای محلات شش گانه و شعبات تابعه

در شهر

- شناسایی و معرفی پرچم‌های رسمی محلات ششگانه و ثبت مشخصات آن و ارزیابی جایگاه هویتی این پرچم‌ها با توجه به موقعیت اجتماعی محلات ششگانه در برگزاری مراسم دهه محرم الحرام اردبیل محرز می‌گردد این پرچم‌های رسمی (محلّه بایداقی) قابل تغییر نبوده و در بین صدها پرچم عزاداری که در دهه محرم به وسیله شعبات تابعه حمل می‌شوند ویژگی‌های خاص خود را دارد و در بین شش پرچم رسمی محلات ششگانه اردبیل پرچم محلّه طوی پرچمی است دو وجهی و دو شاخه که نشانه وحدت دو حوزه شهری حیدری و نعمتی است این پرچم با تاریخ ساخت و دوخت بیش از یک قرن ارزش هنری قابل توجهی دارد.



پرچم محله طوی به نشان وحدت دو حوزه شهری حیدری و نعمتی

منبع عکس: نگارنده

- تعیین نحوه استقبال پرچم‌های رسمی محلات ششگانه از همدیگر و مشخص کردن مکان استقرار پرچم‌ها در مراسم استقبال و تعیین محل بدرقه پرچم‌های رسمی که همگی با اهداف حفظ حرمت پرچم‌های حسینی و صیانت از فرهنگ سنتی مردم و ترویج روحیه وحدت و برادری و احترام متقابل صورت می‌گیرد. شاید انجام چنین تشریفاتی امروزه به ذائقه‌ی بعضی از جوانان چندان دلچسب و قابل توجه نباشد ولی انجام این مراسم سنتی و توجه به مبانی عرفی آن و احترام به میثاقی که تقریباً نزدیک به یک قرن پیش مردم این شهر با همدیگر بسته‌اند سلامت نظام عزاداری را در طول یک قرن گذشته در این دیار کهن سال تضمین کرده و بالمال با تأکید بر رسم و سیاق گذشتگان و تقویت جهات سنتی این آیین بومی و مردمی توانسته اعتدال روانی و رفتاری جامعه حسینی را در مقابل هجوم فرهنگی بیگانگان از انکسار و انهدام نجات دهد و بر استمرار آن ابرام بورزد چه بر طبق یک نظریه علمی «آن چه که در عمل مفید افتد حقیقت است».

- در این میثاق مردمی سه محله در حوزه نعمتی را برادر سه محله از بخش حیدری شهر اعلام کرده تا محلات شش‌گانه را به وحدت و احترام در کنار هم بودن ترغیب کنند هرچند امروزه بحث «حیدری و نعمتی» در شهر اردبیل فقط شکل و فرم نمادین دارد و هیچ گونه تعارضی در مناسبات فی مابین محلات ششگانه و شعبات تابعه مشاهده نشده

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۶۳

است. طبق برنامه زمان‌بندی شده در میثاق مردمی عزاداری دهه اول محرم از روز دوم محرم که مصادف با ورود کاروان حسینی به دشت کربلاست به شرح زیر به انجام می‌رسد: اولین نوبت از عزاداری دهه اول ماه محرم متعلق به یک محله و شعبات تابعه آن محله است. ریش سفیدان محله در پشت پرچم رسمی محله در حالی که یکی از دسته‌جات شعبات تابعه آنان را همراهی می‌کنند در مسیر عزاداری که شامل مساجد محلات ششگانه، راسته بازار و جلوی مسجد جامع است حضور پیدا کرده و به سینه زنی و زنجیر زنی می‌پردازند. تمام مداحان اهل بیت و تمام شعرای آل محمد عالی‌ترین اشعار و آثار و سروده‌های خود را در مقابل مسجد جامع اردبیل در دهه اول محرم که بیشتر شبیه به مراسم دفاعیه دانش‌آموختگان مکتب حسینی در دانشگاه حسینی اردبیل است، ارائه می‌دهند (جامعی، ۱۳۹۰، ۲۶۰-۲۵۷).

۴.۴ بررسی لزوم حفظ نظم تاریخی تعزیه

همانطور که مشخص است تاریخ مناسک تعزیه در اردبیل از دو نظم بخصوص برخوردار است: یکی نظم مناسکی که متأثر از تعالیم طریقت شیخ صفی‌الدین اردبیلی‌ست و دیگری نظم برخاسته از درون یک اختلاف صوفیانه که منجر به شکل‌گیری نوعی پروتکل در تاریخ تعزیه اردبیل در ۹۰ ساله گذشته شده است لذا حفظ این نظم‌ها در قامت مناسکی که این چنین ریشه تاریخی و فرهنگی و معرفتی دارند، مانع از «مناسک‌گرایی» در تعزیه خواهد شد.

بیان این نظم‌ها در تعزیه نشان می‌دهد که این مناسک فی‌البداهه نبوده و پشتوانه معرفتی و شأن نزول و فلسفه‌ای برای خود دارند و سال‌های طولانی دوام یافته‌اند.

اهمیت مناسک را می‌توان از منظر گیرتز مورد واکاوی قرار داد:

هر منسک در تعزیه حسینی تداعی گر صحنه‌های مختلفی از قیام عاشورا است که طبیعتاً با انجام آن منسک آن معنی در ذهن تداعی و بازتولید می‌شود. مناسک معمولاً با اتکا به یک معنا خلق می‌شود. آیین طشت‌گذاری، شمع‌گردانی به عنوان آیین‌های شاخص شهر اردبیل همواره حامل پیام‌هایی بوده به طوری که دوام آن بعد از گذشت ۵۰۰ سال بیانگر تاثیرگذاری آن در حفظ شاکله نظام عزاداری و انتقال پیام دینی بوده است. یا به بیان «گیرتز» دلیل دوام آن منسک، حصول تغییرات مثبت در جهت‌گیری، خودشناسی، دگرگونی در شیوه زندگی گروهی و شخصی و کلاً عملکرد اجتماعی بوده است که مصداق آن در متن دعای مراسم «فاتحه‌خوانی» قابل مشاهده بود که تمامی بخش‌های آن دعا مملو از تاکید بر اصول اساسی زندگی اجتماعی بود. حتی نگاهی گذرا به فلسفه شکل‌گیری مراسم «طشت‌گذاری»، اخلاق بخشش و رواداری

یا مدارای امام سوم شیعیان را در مقابل دشمن خود بیان می‌دارد که با وجود محاصره اهل بیت امام در دشت نینوا، ایشان دستور قرارگیری طشت‌ها را بر روی زمین - جهت سیراب نمودن لشگر مقابل از آب -، می‌دهد و این مراسم به یاد همان واقعه برگزار می‌شود. یا حتی زمانی که دو پرچم سه‌گوش به هم دوخته شده (حیدری‌ها و نعمتی‌ها) در روز آخر عزاداری محلات ششگانه اردبیل در بازار به اهتزاز درمی‌آید، به معنای اتحاد حیدری‌ها و نعمتی‌ها بعد از انعقاد میثاق‌نامه ۹۰ ساله می‌باشد. اهمیت تجدید همین معانی در ذهن است که لزوم حفظ نظم تاریخی تعزیه بومی را صد چندان می‌کند:

به گفته گیرتز دین عبارت است از:

نظامی از نمادها که کارش استقرار حالت‌ها، و انگیزش‌های نیرومند، قانع‌کننده و پایدار در انسان‌ها، از طریق صورتبندی مفاهیمی از نظر کلی جهان و پوشاندن این مفاهیم با چنان هاله‌ای از واقعیت بودگی (Factuality) است که این حالت‌ها و انگیزش‌ها بسیار واقع‌بینانه به نظر آیند (Geertz, 1993, 90).

گیرتز می‌گوید یک نماد می‌تواند به جای چیزی بنشیند و چیزی را بازنمود یا بیان کند یا می‌تواند به عنوان نوعی نمودار یا راهنمای آنچه که باید انجام گیرد عمل کند. نمادهای دینی هم موقعیت ما را در جهان بیان می‌کنند و هم به این موقعیت شکل می‌بخشند. این نمادها از طریق القای تمایلاتی به انسان‌ها در جهت رفتار کردن به شیوه‌های معین و ترغیب حالت‌های خاص در آن‌ها، به جهان اجتماعی شکل می‌دهند. برای مثال این نمادها می‌توانند به عبادت‌کنندگان وقار، متانت و نظایر آن را ببخشند یا سرمستی، شادمانی و هیجان در آن‌ها برانگیزند (همیلتون، ۱۳۹۲، ۲۶۷).

هرچند مناسک به تنهایی عامل افزایش معرفت دینی نیست و در کنار آن باید به نقش حساس علما و جامعه نوحه‌خوانان اشاره کرد اما باید تا زمان جای‌گیری این عوامل و کارگزاران معرفت افزا در دستگاه عزاداری و ایفای نقش مطلوب و مقبول از سوی آنان و شکل‌گیری شناخت درون دینی برای افراد جامعه، بر پایداری این مناسک و حفظ آن ممارست ورزید. باید دانست جایگزین کردن و تهدید مناسک دیرین معناگرا خود می‌تواند ما را از پروسه شناخت محروم سازد و مشکل را مضاعف‌تر کند. باید روی مناسکی که ریشه معرفتی دارند، سرمایه‌گذاری کرد. حفظ چنین مناسکی در بلندمدت می‌تواند تامین‌کننده بخشی از شناخت باشد و این به نوبه خود مانع از بدعت در ایجاد مناسک و یا مانع تاکید بیش از حد بر

مناسک خالی از فایده خواهد شد. پایه‌گذاری رسمی جدید باید به نحوی باشد که اولویت را به مناسک محلی دهد چرا که در غیر اینصورت شاهد مضرات آن نوع عدم ملاحظه خواهد شد. اگر بازتولید معانی از خلال انجام مناسک دینی بومی، در اثر ضربه و آسیب به هریک از اجزاء آن مناسک تاریخی که جنبه کارکردی و معرفت‌افزای آن ثابت شده است متوقف یا تهدید شود با پدیده مناسک‌گرایی دینی در افراد روبرو خواهیم شد. چرا که مناسک غیرتاریخی وارداتی، جامعه‌پذیری دینی فرد را خدشه‌دار خواهد کرد و دین زیسته‌ی فرد را به مرور به حاشیه خواهد راند. مناسک معرفت‌افزا تعادل و حالتی بازگشتی بین خود مناسک و باورهای فرد ایجاد می‌کند اما در مناسک غیربومی که به معنای خاص معرفتی یا تاریخی متکی نیستند، این اثر بازگشتی وجود ندارد و مناسک در خود حبس و متوقف می‌شوند. جامعه‌پذیری دینی در چنین حالتی «صرفاً محدود در ادای تکلیف و رعایت ظاهری قواعد خواهد بود که فرد هیچ درکی از ارزش‌های پایه‌ای نخواهد داشت این همان حالتی است که «مرتون» از آن با نام شعائرگرایی یا مناسک‌پرستی یاد می‌کند» (گیدنز، ۱۳۸۹، ۳۰۲).

این مسأله زمانی اهمیت می‌یابد که متوجه شویم در یک دهه اخیر این مناسک قدیم، تحت تاثیر عوامل متعدد سیاسی و اجتماعی تغییر می‌یابد؛ بصورتی که فی‌البداهه است و هیچ سنخیتی با عزاداری بومی ندارد و چه بسا این مسئله تاثیر معرفتی مناسک تاریخی را کم رنگ کند. تعدادی از مصاحبه‌شوندگان دستخوش تغییر قرار گرفتن مناسک تاریخی را چنین بیان داشته‌اند:

مصاحبه‌شونده: «... در زنجان رسم شان این است که تجمع کنند اما در اردبیل سنت‌های دیگر از جمله «شام پایلاماخ» (شمع‌گردانی) وجود دارد یا روز عاشورا دسته‌های عزاداری در مسیر خیابان‌ها حرکت می‌کنند. در صورتی که می‌بینیم می‌خواهند آن تجمع را به همه شهرها تحمیل کنند ... هر جا عزاداری بومی خود را دارد. ... ما می‌دانیم عزاداری ما اختصاصی است چرا برخی مراسم را می‌خواهند تغییر دهند و سبک آن را عوض کنند؟» (دلاورقوام، ۱۳۹۷، ۱۱۷).

مصاحبه‌شونده: «معتقدم عزاداری حاصل تجربیات مکنونات قلبی شیعه ایرانی است که در طول چندین سال خواسته‌اند آرزوها و آمال خود را در این قالب‌ها نشان دهند و از طرفی هم این یک تجربه مجرد ملی است لذا عزاداری سستی با همان روش و شیوه سابق، ایده آل است یعنی کاملاً نقل به نقل عیناً چه بوده آن را می‌پذیرم. در بحث عزاداری سستی با هرگونه نوآوری مخالفم چرا که وقتی چند سال است که این سبک عزاداری در اردبیل برگزار می‌شود با تمام

امکانات و با مکنونات و محیط جغرافیایی هماهنگ بوده و چندین سال ادامه یافته و این ادامه محتمل‌تر است» (دلاورقوام، ۱۳۹۷، ۱۱۹).

روزهای تاسوعا و عاشورای حسینی سالیان دوری است که شکل خاصی در اردبیل گرفته است. مراسم شمع گردانی و حرکت دسته‌جات عزاداری محلات ششگانه و شعبات تابعه برنامه منظمی برای خود دارد و مردم سالیان زیادی خود را با این برنامه تطبیق داده‌اند اما اخیراً وضع به گونه‌ای دیگر شده است تا حدی که مورد اعتراض برخی عزاداران قرار گرفته و آنان را از روال معمول دور کرده است. چند دهه قبل عزاداری‌ها بیشتر شکل مستقل و سستی خود را حفظ کرده بودند اما به نظر می‌رسد این عزاداری‌ها کم‌کم به واسطه عزاداری‌های نوظهور غیر تاریخی و گاهی وابسته به مظهر قدرت سیاسی ضعیف می‌گردند و قرار و نظم عزاداری سستی من جمله «شمع گردانی» به حاشیه رانده می‌شود. مناسک تعزیه حسینی متناسب به دوره سلسله صفویه در شهر اردبیل سبک و سیاق خاص و مستقلى داشته و دارد و گردانندگان آن هم مستقلاً و به صورت خود جوش آن را تا زمان حاضر مدیریت کرده‌اند. نهاد عزاداری در طول دوران یاد شده همچون نهادی مستقل بدون وابستگی به سایر نهادها، کارویژه اجتماعی خود را در محلات مختلف این شهر داشته است و نباید در اثر وابستگی‌های ایجاد شده فعلی، سیاق عزاداری مناطق تحت الشعاع قرار بگیرد.

آن دسته از مناسک با ریشه‌های معرفتی که گرایش‌های آزادی‌خواهانه را به عنوان گفتمان اصلی واقعه کربلا در خود می‌پرورند و بر محور مدارای با مردم و کنشگری در مقابله با ظلم حرکت می‌کنند می‌توانند جایگاه سوژه‌های سلطه‌گر و ظالم را در جامعه متزلزل نماید، قرائت ایدئولوژیک از دین را، به نفع دینی عرفی و اجتماعی تغییر دهد، و دینی که در آن افراد از درجه بالای عاملیت و پرسشگری برخوردارند را جایگزین دینی کند که افراد در آن به صورت منفعلانه صرفاً به اجرای مناسک غیر بومی، غیرکارکردی یا مبدعانه می‌پردازند.

همراهی دو مقوله «طریقت» و «شریعت» در معنای مکتب شیخ صفی‌الدین اردبیلی (که به آن پرداخت شد)، ارائه چهره‌ای از دین است که آن را وقف مردم کرده و برای مردم می‌داند و امری عرفی، مردم‌سالارانه و به دور از قدرت‌طلبی‌های خودمحور و تمرکزگرایانه است. در فلسفه طشت‌گذاری، آب دادن سید الشهدا (ع) به لشکر مقابل به عنوان دشمن، دقیقاً اوج نقطه‌ی دیالوگ‌محورانه کربلا است؛ زمانی که رسم ادب و مدارا، حتی در مقابل «دشمن» برپا می‌شود. چنین مناسکی با چنین معانی و تداعی‌ها عامل ترویج مدارای اجتماعی است و «طشت‌گذاری» جنبه نمادین همین معناست، و در واقع مفهومی ست که تمرکزگرایی و روایت ایدئولوژیک گرایانه

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۶۷

از دین را به چالش می‌طلبد، همان معنائی که «باختین» در ذات برخی نمایش‌های آئینی (Bakhtin, 1984, 5 Quoted from Taylor, 1995, 19) در تصویر مفهوم «کارناوالی شدن» می‌دید.

در موقعیت کارناوالی شاهد نوعی برابری و آزادی هستیم (عطاریانی و نجف‌زاده، ۱۳۹۷، ۱۴۶-۱۴۷). در زمان ادای مناسکی چون «فاتحه‌خوانی» در پای طشت‌خانه‌ها و طلب استمداد برای حاضران، «دیگری» ارج نهاده می‌شود یا زمانی که در متن دعا از ادامه‌دهندگان راه ظلم تا روز قیامت اعلام برائت می‌شود، در واقع قرائتی از دین نشان داده می‌شود که شریعتش مدارا و برائتش از دشمن با رویکردی گفتگوطلبانه است؛ «مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن/ که در شریعت ما غیر از این گناهی نیست» (حافظ شیرازی) و این نشان از این دارد که عرفای اثرگذاری چون مولانا شیخ صفی‌الدین اردبیلی و حافظ‌علیه‌الرحمه و ...، عارفان شریعت‌مداری بوده‌اند.

۵. نتیجه‌گیری

همراهی دو مفهوم «طریقت» و «شریعت» دال مرکزی اندیشه و تعالیم شیخ صفی‌الدین اردبیلی بوده است. با بررسی اسناد و مدارک تاریخی می‌توان دریافت اهم آئین‌های تعزیه حسینی به جا مانده از دوران صفویه در شهر اردبیل از جمله «طشت‌گذاری» و «شمع‌گردانی» پایانی معناگرا، خودشناسانه، انسانی و اجتماع‌محور داشته‌اند و هدف از ساعت‌ها اجرای تعزیه، با ظهور در بعد طریقتی (زهد، تقوی، اخلاص و...) و شریعتی (توجه به ممنوع) مفهوم پیدا می‌کند. این همان مسیری است که مناسک از اجرای صرفاً متکی به ظاهر رها شده (منسک‌گرایی) و کارکرد اجتماعی و خودشناسانه خود را عیان می‌کنند. حفظ آئین‌های بومی تعزیه که عمدتاً دارای ریشه‌های معرفتی و تاریخی می‌باشند ضروری می‌نماید چرا که در غیر این صورت، با به حاشیه راندن منسکی کهن الگو، تاثیرات شناختی آن بر افراد کاهش می‌یابد و چه بسا این تغییر در مناسک منجر به مناسک‌گرایی و شعائر پرستی در افراد گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. شاهد اصلی در پاسخ به این که چرا عرفان و طریقت منتسب به شیخ صفی‌الدین اردبیلی «تمدن‌ساز» بوده، در یکپارچه کردن ایران بعد از ۱۰۰۰ سال حکومت ملوک الطوائفی، به دست نواده شیخ صفی یعنی شاه اسماعیل صفوی جوان ۱۳ ساله اردبیلی (مرشد کامل خانقاه)، می‌باشد که ایران واحدی را بعد از حمله اعراب شکل داد. همچنین مدعای تقریب مذاهب به دست طریقت شیخ صفی‌الدین اردبیلی را در

دوره ایلخانی می‌توان از تعداد زیاد مریدان شیخ صفی که از بلاد مختلفی چون آسیای صغیر، سیلان، سوریه و... بودند، فهمید.

۲. شیخ صفی به دلیل جایگاه معنوی و محبوبیت مردمی خود، از احترام و منزلت خاصی در بین حاکمان مغول برخوردار بود. او از این فرصت در راه حل مصائب و مشکلات مردم بهره می‌جست: «به برکت آن‌که مغول با او ارادتی تمام دارد، بسیاری از مغول را از آزار مردم باز می‌داشت» (مستوفی، ۱۳۸۷، ۶۷۵).

۳. همانطور که در قسمت طرح مسئله ذکر شد، در این مطالعه و همچنین مطابق روح تعالیم شیخ صفی الدین اردبیلی، طریقت به معنای تکامل فردی و خودسازی، و شریعت در معنای اجتماعی آن یعنی توجه به هم‌نوع است و غیر از شریعت قشری آمرانه می‌باشد. این مفهوم درهم تنیده مجال انفکاک ندارد و ساحتی عاری از هرگونه مظاهر قدرت غیرعرفی است.

۴. جنبه معنوی دین، همان گوهر دین است (همان طی طریق و سلوک سالک در خودسازی و تزکیه) اما این معنویت باید همراه با شریعت باشد که همان ادای حقوق شهروندی و اجتماعی ست خواه در قالب دستگیری از دیگران، خواه در مقابله با ظلم... و این در زمره عرفان عملی ست که به تنظیم روابط انسان با خدا، خود و جهان پیرامون می‌پردازد.

کتاب‌نامه

- اردبیلی، ابن‌بزاز (۱۳۷۳)، صفوه الصفا (در ترجمه احوال و اقوال و کرامات شیخ صفی الدین اسحق اردبیلی)، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، نشر مصحح
- رحمانی، جبار (۱۳۹۳)، تغییرات مناسک عزاداری محرم، تهران: تیسرا
- رجبی، امیر (۱۳۹۶)، شرح صفا (زندگی و تعالیم عرفانی شیخ صفی الدین اردبیلی، تهران: سوره مهر
- علوی، مهوش السادات (۱۳۹۵)، اندیشه‌های عرفانی و سیر احوالات امام‌الثقلین شیخ صفی الدین اردبیلی، لندن: آکادمی مطالعات ایرانی لندن (LAIS)
- عطاریانی، میمنت و نجف زاده، مهدی (۱۳۹۷)، وا کاوی مفهوم کارناوالیسم در آرای باخنین و بررسی امکان مقاومت در زبان عامیانه، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، دوره ۱۰، شماره ۱،
- جامعی، بیوک (۱۳۹۰)، سورها و سوگ‌ها، اردبیل: آریتان
- جامعی بیوک، حیدری رحیم (۱۳۹۰)، سازماندهی نهاد عزاداری یک ضرورت است (میزگردی با رئیس محلات ششگانه و رئیس هیئت حسینی اردبیل)، پنجمین ویژه نامه محرم در اردبیل (محرم نامه)، مجله آوای اردبیل، شماره ۱۰۰، سال شانزدهم، صص ۳۴-۳۱
- دلاورقوام زهرا (۱۳۹۷)، «مطالعه جامعه شناختی مناسک عزاداری مذهبی با رویکرد کیفی» (مطالعه دسته‌های عزاداری و مراسم ایام محرم و صفر شهر اردبیل)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تبریز

بررسی تاثیر ارکان تعالیم طریقت صفویه بر ... (فاطمه گلایی و زهرا دلاورقوام) ۲۶۹

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷)، تاریخ گزیده، اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیر کبیر
نشاطی شیرازی، محمدالکاتب (۱۳۸۸)، تذکره شیخ صفی الدین اردبیلی، ترجمه داود بهلولی، نشر ادیان
همیلتون ملکم (۱۳۹۲)، جامعه شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث

- Bakhtinin, M. M. (1984) *Rabelais and His World*, trans. H. Iswolsky, Bloomington: Indiana University Press
- Fenn, K. R. (2009). *Key Thinkers in the Sociology of Religion*, London.
- Geertz, C. (1993). Religion as a cultural system—. In: *The interpretation of cultures: selected essays*, Geertz, Clifford, Fontana Press.
- Merton. R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682.
- Taylor, B. (1995), Bakhtin. *Carnival and Comic Theory*, Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy.
- Thompson, E. P. (1974). Patrician Society, Plebeian Culture, *Journal of Social History*, 7: 382-405.
- Watson-Jones, R. E., Legare, C. E. (2016). The Social Functions of Group Rituals. *Association for Psychological Science*, 25(1), 42-46.

